

УДК 904 :393.1(477:363)0“1/04”

ІСТОРІЯ ВИОКРЕМЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КОМПОНЕНТУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Олександр МИЛАШЕВСЬКИЙ
Інститут археології НАН України;
пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, Україна, 04210
e-mail: milan_1@ukr.net

Проаналізована історіографія питання виділення германського компонента черняхівської культури за археологічними даними. Інтерпретація матеріалів черняхівської культури в західноєвропейській та радянській науці суттєво різнилася. У довоєнний та воєнний період більшість німецьких дослідників трактували черняхівські пам'ятки, як такі, що належали переважно готським племенам. У післявоєнний час радянські науковці розглядали черняхівську культуру як таку, що належить винятково слов'янам. В останні десятиліття утвердилося твердження щодо поліетнічності черняхівської культури, у складі якої германці займали не останнє місце. В археологічній літературі з часом виділено низку ознак, котрі пов'язують із прийшлим германським компонентом черняхівської культури. Північно-західний компонент представлений двома великими пластами старожитностей вельбарської та пшеворської культур, котрі часто синкретичні; окремі категорії археологічного матеріалу свідчать про присутність населення зі Скандинавії та Центральної Німеччини.

Скандинавськими можна вважати пам'ятки рунічного письма, металеві гребені, фібули Альмгрен/VII–216 “Монструозо”, окремі форми ліпної та гончарної кераміки, тринефні “великі” житла.

Із центральноєвропейськими старожитностями пов'язують окремі форми гончарної кераміки – миски із двома пружками та із пружком у місці максимального діаметра, посудини типу Schaleurnen, двонефні “великі” житла, рогові гребені із трикутною спинкою, використання дерев'яних стовпових конструкцій у поховальних камерах.

Із впливами пшеворської культури пов'язують: поховання із ритуально пошкодженою зброєю, гострореберні ліпні посудини із максимальним діаметром у верхній третині висоти, певні типи триручних ваз, замки, ключі від скриньок, поховання із вторинно перепаленими фрагментами кераміки, переважно урнові кремації, посудини-відра добродзеньківського типу, зброя та залізні вироби у похованнях.

До вельбарських ознак залічені: біритуальність могильників, двофібульна модель жіночого костюма, переважно ямні кремації, певні типи ліпної кераміки, відсутність зброї у похованнях, переважання бронзових, а не залізних виробів.

До спільних вельбарсько-пшеворських ознак відносять: спільні типи кремацій, поширення певних типів металевих виробів (фібули, пряжки, шийні гривні, підвіски-“ємності”, ножиці, пінцети та ін.), бурштинові “грибоподібні” підвіски, курганні поховання типу Військове-Башмачка.

Ключові слова: черняхівська культура, вельбарська культура, пшеворська культура, германці, готи.

Черняхівська культура – одна з найбільших та найяскравіших археологічних культур пізньоримського часу на території Європи. Перші її пам’ятки були відкриті майже одночасно наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Російської та Австро-Угорської імперій [Nadaczek, 1900; Хвойка, 1901; Kovács, 1912]. Від часу відкриття нової культури розпочалася гостра дискусія щодо її етнічної інтерпретації. Головним предметом суперечок стало питання щодо творців та носіїв цієї культури. Дехто з учених пов’язував черняхівську культуру із автохтонними племенами (даки, сармати, слов’яни), котрі проживали на її території ще до формування культури; інші пов’язували її формування із просуванням германських племен, серед котрих найбільше уваги приділяли готам, гепідам та вандалам.

Зокрема, пам’ятки біля с. Ромашки та Черняхів В. Хвойка визначав як шостий етап розвитку слов’янської археологічної культури, одну з ланок слов’янського перебування на Подніпров’ї від енеоліту до Київської Русі [Хвойка, 1901].

Іншої думки дотримувалися німецькі дослідники. П. Райнеке вбачав у матеріалах черняхівської культури сліди перебування на території Подніпров’я готських племен. Він вказував на спорідненість матеріалів могильників біля с. Ромашки та Черняхів із матеріалами римського часу території Східної Німеччини, Скандинавії та Галичини (прогнуті підв’язні фібули, пряжки, триручні вази тощо) [Reineke, 1906, s. 43].

Дещо іншу позицію займав Е. Блюме. Він вказував на те, що подібний склад інвентарю (фібули, пряжки, трискладові гребені та ін.) мають майже всі археологічні культури варварського германського світу, тому немає підстав пов’язувати черняхівську культуру винятково із готами. Ззначаючи методичну слабкість роботи П. Райнеке, Е. Блюме запропонував пов’язати знахідки з Черняхова та Ромашок із гепідами. Специфічні форми гончарної кераміки та дещо відмінний інвентар черняхівських поховань дослідник пов’язував із провінційно-римськими впливами та більш пізньою хронологічною позицією

58 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18
черняхівських могильників стосовно поховань із Нижньовісленського регіону [Blume, 1912, s. 197].

Для К. Такенберга доказом германської присутності була подібність деяких ліпних форм із Дніпровського Лівобережжя та околиць Шумська (тепер Тернопільська область) до прибалтійської ранньогерманської кераміки. Гончарну черняхівську кераміку він вважав наступним етапом розвитку ліпної германської кераміки [Tackenberg, 1930].

У цей же час з'являються роботи Г. Косінни, котрі на довгий період визначили напрям поглядів німецької археологічної школи у руслі пангерманізму. Високий технічний рівень черняхівської культури він пояснював засвоєнням готами деяких аспектів місцевої матеріальної культури Причорномор'я [Kosinna, 1932]. Окрім великої кількості послідовників, позиції Г. Косінни та його учнів також і критикували. Наприклад, М. Кордуба не поділяв думки щодо міграцій бастарнів, готів та вандалів через територію Галичини та Волині, а появу там речей германського походження пояснював діяльністю торгових факторій [Korduba, 1933].

Важливою роботою для визначення характеру пшеворських старожитностей території України та можливості їх вичленування серед комплексів черняхівської культури, було дослідження М. Смішка. Він інтерпретував пшеворські старожитності у якості матеріальної культури германського племені вандалів. Пшеворські старожитності, за М. Смішком, представлені на території України, переважно, урновими кремаційними похованнями, очищеними від залишків поховального вогнища та зі зброєю. До характерного для пшеворських поховань інвентарю дослідник відніс мечі, ножі, умбони щитів, вістря стріл, шпори, фібули Альмгрен/IV, V, специфічні форми пряжок та окуття паска, залізні ключі, ножиці, підвіски-“ємності”. Вагомим критерієм виділення пшеворських старожитностей М. Смішко вважав характерну ліпну кераміку [Śmiszko, 1932, s. 69–111].

У статті Р. Штрампфуса, котра вийшла вже після німецької окупації території України, йдеться про понад тисячолітнє перебування германців на території України (від появи бастарнів до останніх згадок про кримських готів). Археологічними показниками готів для вченого були біритуальні могильники без зброї у поховальних комплексах. При цьому Р. Штрампфус зазначив, що готи переймали також поховальний обряд місцевого населення – тілопокладення в “нішах” (Nischengräbern) та курганах (Hügelgräbern). Відмінності у матеріальній культурі черняхівських пам'яток та пам'яток із “батьківщини готів” він пояснював поступовим розвитком матеріального комплексу, в котрому, все-таки, упізнаються готські риси. До таких археологічних показників автор традиційно відніс прогнуті під'язні фібули, котрі, на його думку, були висхідною точкою розвитку пластинчастих фібул. Так само, під впливом

північно-західних зразків, відбувається формування черняхівського гончарного комплексу [Strampfuß, 1942, s. 132–135].

У воєнний та післявоєнний період для радянських учених відстоювання автохтонності, місцевої слов'янської основи черняхівської культури було одним із методів ідеологічної боротьби. Визнання ж участі готів у її складі асоціювалося із нещодавньою німецькою окупацією та було “ідеологічно неправильним”.

У своїх перших роботах М. Тиханова визначила черняхівську культуру, як таку, “що ні в якій мірі не може бути готською”. Дослідниця пише, що, попри можливе перебування на території України германських військових дружин, не могло відбутися зміни населення, а отже й археологічної культури [Тиханова, 1941, с. 276].

У роботі, присвяченій пам'яткам черняхівського типу, Є. Махно виділила окрему групу пам'яток (Пряжів, Костянець, Вікнини Великі), де, поряд із черняхівським гончарним посудом, наявні ліпні горщики зі специфічною комбінованою (чергування підлощеної та навмисно ошершавленої площини) обробкою зовнішньої поверхні. Для дослідниці факт наявності такої кераміки був показником ранньої хронологічної позиції цих пам'яток [Махно, 1950, с. 68]. Інакшої думки дотримувався М. Смішко. За матеріалами ліпної кераміки з навмисно ошершавленою поверхнею, дослідник запропонував виділити окрему волинську групу поховань або волинську культуру [Смішко, 1953].

Нагромадження рухомого археологічного матеріалу з пам'яток черняхівської культури, котрі в 1940–50-х роках почали досліджувати значно ширше, дало змогу ученим приділяти увагу окремим категоріям археологічного матеріалу та проводити аналогії між віддаленими регіонами та суміжними культурами. У роботі, присвяченій матеріалам розкопок Луки-Врублівецької, Е. Симонович, вказав на наявність горщиків із загнутими досередини вінцями, визначаючи їх як рідкісну форму на черняхівських пам'ятках. Ареал їх найбільшого поширення визначено на теренах заходу України та півдні Польщі [Симонович, 1951, с. 110]. Згодом Е. Симонович зауважив наявність таких горщиків на нижньому Дніпрі й відніс їх до посудин пізнього етапу пшеворської культури [Симонович, 1957, с. 15].

Незважаючи на поширення у післявоєнний час теорії “чистого” слов'янства, в 1955 р. на Науковій сесії Ленінградського університету М. Артамонов висловив думку, що носіями черняхівської культури були готи і за їх участю різноетнічні групи слов'ян, сарматів, германців, даків були “спаяні в єдине ціле” [Артамонов, 1956]. У цей же час зробила припущення щодо належності готам могильників та поселень II–IV ст. н. е. нижньої течії Дніпра й М. Тиханова. Причому, територію межиріччя Дніпра та Дністра вона відводила грейтунгам, а Дністра та Пруту – тервінгам [Тиханова, 1958, с. 132]. На

спеціальній нараді 1957 р. у Києві, присвяченій проблемам черняхівської культури та її ролі в історії слов'ян, більшістю наукового загалу була прийнята теза щодо поліетнічності черняхівської культури [Голубева, 1957, с. 277]. М. Тиханова в цей же час висловила думку щодо присутності в різних регіонах черняхівської культури різноетнічних груп, котрим відповідають певні локальні варіанти [Тиханова, 1957]. Північно-західний компонент дослідниці зафіксувала на Волині, Подністер'ї та на території порожистого Дніпра за матеріалами ліпної кераміки із навмисно ошершавленою поверхнею. Також, М. Тиханова віднесла до черняхівської культури пам'ятки пізньоримського часу, досліджені на Волині та Поділлі (Дерев'яне, Вікнини Великі, Пряжев та ін.). Із цим твердженням не погоджувався Ю. Кухаренко. Дослідник, вслід за М. Смішком, вказав на те, що їх можна також цілком інтерпретувати як східний варіант власне пшеворської культури [Кухаренко, 1958, с. 219]. Специфіку цієї групи, на думку Ю. Кухаренка, становить наявність зарубинецького, пшеворського та нижньовісленського компонентів [Кухаренко, 1958, с. 225–226].

Виявлення прийшлого чи автохтонного характеру черняхівської культури Е. Симонович вбачав можливим на основі аналізу матеріалів із найбільш ранніх пам'яток [Симонович, 1958]. Дослідник, посилаючись на розробки Є. Махно, вважав, що високий відсоток ліпної кераміки на поселеннях є ранньою хронологічною ознакою. Серед таких пам'яток автор називає поселення біля сіл Кут та Грушівка, комплекси котрих містять близько 50 % ліпної кераміки. Серед ліпної кераміки домінують горщики зі загнутими до середини вінцями [Симонович, 1958, с. 249], котрі Е. Симонович розглядав як прояв пшеворської культури.

Продовжуючи дослідження Пряжівського поселення, І. Винокур вказав на наявність у заглиблених та наземних житлах посуду із хрповатою та комбінованою поверхнями [Винокур, 1960а, с. 31]. Намагаючись долучити Пряжів до кола слов'янських пам'яток, автор виділив тип кераміки, який, на його думку, знаходить аналогії в зарубинецьких матеріалах – посудини із косими насічками по вінцях [Винокур, 1960б, с. 57]. Варто зазначити, що посуд із таким орнаментом цілком характерний і для пшеворської культури [Козак, 1992, с. 18; рис. 6–8], з якою, на нашу думку, також можна пов'язати появу посудин із подібною орнаментациєю на Пряжівському поселенні. Загалом, за визначенням Д. Козака, керамічні форми із таким орнаментом трактують як “кераміку першої чверті I тисячоліття н. е.” без культурного визначення, адже вона була притаманна для різних археологічних культур, синкретизм котрих і спостерігається на Волині.

За І. Винокуром, наявність трьох компонентів – пшеворського, зарубинецького та черняхівського визначає специфіку волинської групи пам'яток. Гото-гепідські племена, носії пам'яток типу Брест–Трішин–Дитиничі,

на його думку, прийшли на територію черняхівської культури, коли вона вже сформувалася та не зумовили відчутних впливів на домінуюче в лісостеповому регіоні слов'янське населення, бо “давні місцеві традиції осілих землеробських черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя повинні були і дійсно переважали над прийшлими” [Винокур, 1972, с. 127–128, 145].

Аналізуючи матеріали черняхівських поселень Верхнього Подністер'я, В. Баран зауважував щодо наявності горщиків зі загнутими досередини вінцями та ошершавленою поверхнею, котрі традиційно пов'язував із пшеворськими впливами. Також дослідник зазначав наявність на таких пам'ятках, як Черепин, Неслухів, Лука-Врублівецька, Ріпнів II ліпної кераміки пшеворської культури – кухонних горщиків із рустованою поверхнею та столових лощених посудин. Варто відзначити, що цю кераміку знаходять у закритих комплексах черняхівських пам'яток [Баран, 1961а, с. 81].

У 1961 р. вийшла стаття М. Смішка із аналізом німецької історіографії щодо германської присутності у складі черняхівської культури. Він слушно вказував, що німецька концепція спирається, головню, на писемні джерела й не має доказової археологічної бази. На його думку, наявні й суттєві фактичні помилки: К. Такенберг у якості германських форм розглядав посуд волинцівського типу, “арбалетні” фібули, що, за Е. Блюме та за іншими дослідниками, є однією з основних об'єднуючих Повіслення та черняхівську культуру ознак, є продуктом ремісничого виробництва. Їх ареал поширення виходить за межі вищезгаданих культур, маючи загальноєвропейський контекст. Загалом М. Смішко вказував на хиткість германської теорії черняхівської культури та неспроможність довести цю тезу в проаналізованих ним роботах [Смішко, 1961]. Зауважимо деякі слабкі місця дослідження М. Смішка. Критикуючи Е. Блюме, дослідник слушно підмітив, що генетичні зв'язки із Повісленням мали б простежуватися, передусім, на такій архаїчній категорії археологічного матеріалу, як ліпна кераміка [Смішко, 1961, с. 63]. Відмінність гото-гепідської та черняхівської ліпної кераміки М. Смішко вбачав у порівнянні керамічних форм епонімного могильника Вельбарк за публікацією матеріалів Р. Шиндлера [Schindler, 1940] та матеріалів із розкопок В. Барана з Верхнього Подністер'я [Баран, 1961 а, рис. 1–3].

Висновки щодо керамічного складу пам'яток одного вузького та доволі специфічного регіону, М. Смішко, екстраполював на всю черняхівську культуру. Дослідження останніх років показують достатню кількість ліпних форм північно-західного походження майже на всій території черняхівської культури [Wołagiewicz, 1933, тара 43–53; Магомедов, 2001, с. 47; Милашевський, 2014б]. Доречно сказати, що основою статті М. Смішка була доповідь на спеціальній нараді, присвяченій проблемам черняхівської культури та її ролі в історії слов'ян (1957 р.). Пам'ятки черняхівської культури із великою кількістю

кераміки, що знаходить аналогії серед таблиць Р. Шиндлера, були досліджені трохи згодом.

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х років розпочалися дослідження пам'яток, котрі стали головним джерелом вивчення кераміки північно-західної традиції з теренів Східної Європи – Брест-Трішин, Дитиничі, Компанійці, Косанове, Лепесівка, Журавка-Вільшанська. У Молдові почали розкопки комплексу пам'яток біля с. Будешти. Нагромадження нових чисельних матеріалів, кераміки, житлобудівництва та поховальних комплексів, дають змогу детальніше проаналізувати питання присутності носіїв германських старожитностей у черняхівській культурі.

Важливим для розуміння характеру старожитностей вельбарської культури на території України було дослідження у 1957 р. могильника біля с. Дитиничі [Смішко, Свешніков, 1961]. Усі 21 поховання представлені трупоспаленнями, ліпна кераміка знаходить аналогії серед матеріалів Прибалтики пізньоримського часу. Дата могильника визначена в межах III–IV ст. Відкриття Дитиницького могильника, з одного боку, засвідчило перебування на території України груп населення з Повіслення (носіїв вельбарської культури, тип Брест-Трішин–Дитиничі), а з іншого боку, на думку М. Щукіна, дещо спотворило сприйняття германського компоненту черняхівської культури. Так, від цього часу усі могильники, де кількісно не домінували кремації та ліпний посуд вельбарських типів, вважалися черняхівськими, а отже такими, що не мали стосунку до вельбарського населення. Окремі північно-західні елементи дослідники трактували як імпорт, запозичення чи результат контактів, але аж ніяк не як факт присутності східногерманського населення.

У спеціальному дослідженні, присвяченому північно-західним елементам черняхівської культури, Г. Діакону зазначив її поліетнічність. Серед готських елементів черняхівської культури території Румунії дослідник зауважив поширення інгумацій, зокрема на могильнику Синтана де Муреш. Також до германських проявів у поховальному обряді він відносив вторинно перепалений інвентар у кремаціях, пов'язуючи цю ознаку із племенем тайфалів. Він вказував на достатньо незначну кількість ліпної кераміки північно-західної традиції в західному ареалі культури Черняхів–Синтана де Муреш порівняно зі східними територіями (Україна) [Diaconu, 1965, s. 301–302]. Цей факт дослідник пов'язав із втратою германцями потреби у ліпному посуді внаслідок контактів із населенням Мунтенії, де широко використовували гончарний посуд. Серед керамічних форм германського походження вчений називає глиняні півсферичні кубки. Належність цих посудин германцям Г. Діакону доводить тим, що цей посуд зникає з території Румунії разом із відходом германських племен у кінці IV ст. на територію Римської імперії. У якості беззаперечно пшеворських

посудин він розглядав вази з “Х”-подібними ручками. До речей пшеворського походження в черняхівській культурі дослідник відносив мечі, списи, бойові сокори, умбони щитів, залізні кресала, ножиці, підвіски-“ємності”. Також із пшеворськими впливами вчений пов’язав кремаційні поховання групи Тиргшор-Олтені із вторинно перепаленою керамікою та зброєю. Їх появу на окреслених пам’ятках Г. Диакону пов’язував із просуванням населення зі східних регіонів власне пшеворської та черняхівської культур. Серед поховального інвентарю черняхівських могил дослідник також виділив низку речей безперечно провінційно-римського походження (туалетні ножі, ножиці, кістяні гребені та ін.), котрі не були відомі на цій території серед місцевого населення (даки, сармати), а поширилися із приходом германських племен. Так само, із впливом носіїв пшеворської культури пов’язав Г. Диакону поширення у черняхівському суспільстві моди на двофібульну модель одягу жіночого костюма. При цьому дослідник зауважив, що ця схема була перейнята й іншими носіями черняхівської культури, зокрема карпами та сарматами [Diasconu, 1965, s. 305–306].

У роботі, присвяченій ліпній кераміці черняхівської культури, Г. Никитіна відзначила достатньо монолітний склад ліпних черняхівських форм. Із північно-західними територіями (пам’ятками типу Дитиничі) дослідниця пов’язувала відкриті миски з ручками-“вушками”, посудини з виступами та глибокі миски. Наявність таких керамічних форм Г. Никитіна відзначила й на могильнику Компанійці. У той же час, дослідниця зауважила відмінності в матеріалах території Західної Волині, де, можливо, на її думку, існувала інша культура, близька до черняхівської [Никитина, 1966, с. 78–85]. Окрему працю дослідниця присвятила ліпній кераміці Маслівського могильника, де вона зафіксувала деякі ліпні керамічні форми північно-західного походження [Никитина, 1964].

Важливе значення для визначення вектора виникнення та зв’язків черняхівської культури мала робота А. Амброза, присвячена фібулам півдня європейської частини СРСР [Амброз, 1966]. Її важливість полягає в тому, що низка німецьких та польських дослідників першої половини ХХ ст. вважали прогнуті підв’язні фібули одним із основних спільних елементів матеріальної культури Повіслення римського часу та черняхівських пам’яток. Дослідження А. Амброза дещо уточнило цю гіпотезу та показало складний процес утворення фібул цього типу. Наприклад, найраніший варіант 1 таких фібул – із гладеньким, нефасетованим корпусом, – масово виник на Нижньому Повісленні із другої половини II ст. [Амброз, 1966, с. 61]. Час появи цих фібул у Криму припав на другу половину III ст. і пов’язаний із нашествям варварів під час готських воєн. З огляду на карту їх поширення та витоків [Амброз, 1966, табл. 24: схема 1–2] безсумнівним є їхній зв’язок із територіями вельбарської та пшеворської культур. Масове поширення прибалтійських підв’язних фібул на півдні СРСР не

має прецедентів ні в більш ранній, ні в більш пізній час, через це А. Амброз виключив можливість їх поширення через торгові зв'язки. На його думку, дата, район та шлях потрапляння цих фібул збігаються із даними про переселення готів із території Нижньої Вісли. На півдні СРСР їх перейняло місцеве населення, пов'язане із готами економічно та політично, у тому числі спільними воєнними походами [Амброз, 1966, с. 62].

У першій публікації матеріалів Брест-Трішинського могильника, Ю. Кухаренко відзначив поширення посуду “гото-гепідської”, тобто вельбарської, культури на багатьох пам'ятках черняхівської. Ці факти, разом зі зменшенням кількості пам'яток гото-гепідської культури у Повісленні, дослідник пояснив переселенням готів у район Північного Причорномор'я на початку III ст. [Кухаренко, 1967, с. 37–40].

Розкопки на поселенні біля с. Леськи Черкаської області привернули увагу до багатокамерних будівель – раніше нефіксованого прояву північно-західного компоненту черняхівської культури. Аналогії до житла з Леськів автори розкопок знайшли на поселеннях Будешти (Молдова) та Косцелиська (Польща). Так само під час аналізу садибної структури селища відзначені аналогії з території Прибалтики [Смиленко, Брайчевский, 1967, с. 39, 61].

Аналізуючи матеріали Косанівського могильника, Н. Кравченко вказала на його біритуалізм із переважанням трупоспалень. Ця риса, на її думку, є характерною, окрім черняхівської, ще й для оксивської (вельбарської) та пшеворської культур. Також однією із пшеворських рис, на думку Н. Кравченко, є переважання на могильнику безурнових кремацій. Аналогії цій традиції дослідниця навела в матеріалах вельбарського могильника Дитиничі. Також аналогії в Дитиничах та інших пам'ятках Волині знаходить дослідниця Косанівського могильника для чисельної серії ліпної кераміки – з “шишечками”-наліпами, прокресленими трикутниками, мініатюрним біконічним посудинам та ін. [Кравченко, 1967, с. 101, 102, 105]. Аналогії в Прибалтиці та Повісленні мають фібула зі зерненими кільцями та фібула щиткового типу. Із пшеворською культурою вона пов'язує знахідки металевих накладок від скриньок. Загалом, дослідниця вказала, що Косанівський могильник, на відміну від інших досліджених черняхівських пам'яток, має виразні північно-західні риси як у ліпній кераміці, так і в поховальному обряді, що зближує його із пам'ятками “дитиницько-пшеворського” типу [Кравченко, 1967, с. 109–114].

У монографії, присвяченій розкопкам поселення та могильника біля с. Будешти, Е. Рікман висловив думку, що появі біритуалізму на черняхівських могильниках треба завдячувати готам. Так само із північно-західним населенням пов'язував дослідник такі типи інвентарю, як ключі та замки, наслідком пшеворських впливів – появу на могильнику підвісок-“емностей”, а з

Під час аналізу черняхівської культури Північного Причорномор'я та матеріалів із Криму Е. Симонович фіксував лише наявність місцевих, “доготських” компонентів (поховання у катакомбах, кам'яні обкладки кремаційних урн, керамічний посуд і т. д.). У матеріалах досліджених ним пам'яток черняхівської культури (Коблево, Ранжево, Тілігуло-Березанка та ін.) Е. Симонович вбачав античні та скіфо-сарматські елементи. Старожитності балтійського походження, котрі пов'язують із готами, автор у зазначеному регіоні не зафіксував [Симонович, 1967, с. 233–236]. Матеріали з розкопок Журавки-Вільшанської, зокрема знахідки на поселенні залізного гребеня, спонукали Е. Симоновича окреслити й північно-західний вектор зв'язків черняхівської культури. Зазначаючи, вслід за З. Томас щодо походження такого типу знахідок із Північної Німеччини та Скандинавії, Е. Симонович не погодився з їх “германським характером”, аргументуючи це “сильним впливом кельтських племен” [Симонович, 1968, с. 176].

За Е. Симоновичем, свідченням наявності готів була б присутність в ареалі черняхівської культури специфічного інвентарю – “S”-подібних застібок, браслетів зі змійними голівками, ліпної кераміки із “гірляндоподібним” орнаментом, деякі типи бурштинових підвісок та підвісок-“ємкостей”. Дослідник не погоджувався з висновками Е. Рікмана та М. Тиханової щодо інтерпретації житла з Лепесівки та інших “великих будинків”. Обґрунтуванням цієї тези була відмінність у матеріалі зведення цих будівель: скандинавські – зі землі та каміння, черняхівські – із плоту та глини. Загалом, Е. Симонович відзначив лише невелику кількість предметів у черняхівській культурі, котрі можуть бути пов'язані із північними територіями Європи та є свідченням не просування населення, а результатом торгових чи інших відносин [Симонович, 1973].

Варто зазначити деякі методичні недоліки та суб'єктивність у підході Е. Симоновича до вибірки індикаторів германської присутності в черняхівській культурі. Дослідник запропонував декілька предметів (“S”-подібні застібки, браслети зі змійними голівками, ліпна кераміка із “гірляндоподібним” орнаментом), період функціонування котрих припадає, головню, на ступінь В₂/С₁ (160–220 рр.) – період, коли черняхівської культури ще не існувало. У публікації матеріалів могильника Гаврилівка, Е. Симонович не долучив до опублікованих артефактів булавку балтійського походження. Причиною була “нетиповість подібних знахідок для пам'яток черняхівської культури, мала ймовірність подібних далеких зв'язків нижньодніпровських племен” [Симонович, 1973, с. 30].

Неабияке значення для вивчення поховального обряду черняхівської культури мало відкриття низки курганных могильників у Надпоріжжі. У 1967 р. О. Бодянский дослідив декілька курганів біля с. Військове. Поховання були зроблені за обрядом кремації на місці зі спорудженим над поховальними комплексами курганом. У кургані простежено опори від стовпів дерев'яної камери. У південній частині могильника також зафіксовані ґрунтові поховання. Одне з них було зроблене під кам'яним закладом. Характер ліпної кераміки зі значними домішками жорстви у тісті [Бодянский, 1968] може свідчити про її північно-західне походження.

Важливою, з погляду визначення походження в черняхівській культурі рогових гребенів, стала робота Г. Нікітіної. Вона зазначила, що на території Східної Європи такі вироби набули поширення на пам'ятках типу Дитиничі-Трішин (тобто вельбарської культури). За спостереженнями дослідниці, гребені черняхівської культури не мають витоків у культурах попереднього часу з території України ні в античних, ні в скіфських старожитностях. Черняхівські форми гребенів склалися під впливом форм, що використовували в північних регіонах Центральної Європи [Никитина, 1969, с. 152, 159].

У 1967 р. у Львові було проведено ще одне спеціальне засідання, присвячене проблемам черняхівської культури, де були також порушені питання її етнічного складу та ролі північно-західного компонента в утворенні та функціонуванні черняхівської культури. За його результатами був виданий окремий том збірника "КСИА". Наведемо короткі результати обговорення цих проблем.

На підставі аналізу близько 150 поховальних пам'яток, Н. Кравченко виділила три основні джерела формування типу тілоспалень у черняхівській культурі: зарубинецький, пшеворський та гето-дакійський. На цьому масиві дослідниця виокремила 10 груп та 28 типів кремаційних поховань черняхівської культури. До ознак, що притаманні для трупоспалень пшеворського походження, дослідниця віднесла такі характеристики інвентарю поховання: Б – розбита посудина, В – фрагментовані посудини, вторинно перепалені. Ці ознаки в різних сполученнях проявляються в 7 типах кремаційних поховань. Якщо гето-дакійські та зарубинецькі типи тілоспалень пов'язані з територіями, де ці культури були поширені в попередній час, то кремації пшеворських типів поширені по всій території черняхівської культури [Кравченко, 1970].

Характеризуючи волинську групу, Ю. Кухаренко вказав на те, що вона була проміжною ланкою між гето-гепідською та черняхівською культурами і пов'язана із прийдшим населенням із регіону Повіслення. Він припустив, що характер переміщення населення міг бути доволі складним – разом зі стрімкими воєнними походами відбувалося поступове осідання на освоєних землях [Кухаренко, 1970].

Загалом погоджуючись із А. Амброзом щодо вирішальної ролі готів у поширенні прогнаних підв'язних фібул, Г. Диакону поділив ці фібули на вироби римського, дакійського, сарматського та готського типів. До готського типу він відніс фібули варіантів 1–4, серії 1а, за А. Амброзом, тобто переважну більшість черняхівських фібул. Дата цих виробів визначена в межах 250–400 рр. Загалом, дослідник вказував на синтез різноетнічних елементів черняхівської культури Мунтенії – у похованні 147 могильника Тиргшор разом із керамікою сарматських та дакійських типів було знайдено умбон щита та досліджено ритуал, проведений за пшеворським зразком – кремація в посудині, накрита умбоном щита [Diaconu, 1971, s. 262–263].

Дослідниця Компанійцівського могильника Е. Махно виокремлювала наявність у його матеріалах горщиків з ошершавленою поверхнею, котрі пов'язувала із пшеворською культурою, та ліпні мископодібні посудини, близькі до знахідок із могильника Дитиничі [Махно, 1971, с. 89–90]. Водночас, дослідниця заперечувала єдність пам'яток Брест-Трішин та Дитиничі на основі керамічних матеріалів та їх взаємозв'язків із волинською групою. Також Е. Махно вказала на відмінні риси поховальних обрядів Дитиницького та Компанійцівського могильників, котрі, не зважаючи на подібність окремих ліпних керамічних форм, не можна розглядати в якості одного культурного пласту [Махно, 1976, с. 98–100].

Дослідження могильників біля с. Рижевка та Різіно на Черкащині, співставлення з матеріалами інших черняхівських поховальних пам'яток дали змогу В. Кропоткіну зробити висновок про тісні зв'язки черняхівської культури із археологічними культурами Північної та Середньої Європи. Аргументами слугують: схожість конструкцій наземних стовпових споруд, поховальний обряд (біритуалізм, кремації із розосередженим розташуванням кальцинованих кісток, кам'яні конструкції в похованнях), ідентичні форми та прийоми орнаменталізації ліпної та гончарної кераміки, бурштинові “грибоподібні” підвіски та підвіски-“ємності”, ритуально пошкоджена зброя в похованнях, рунічні написи тощо [Кропоткин, 1971, с. 202–205]. Також одним із проявів аристократичної культури, що має походження із північноєвропейських територій, вважає дослідник поширення в черняхівській культурі та Криму золотих підвісок-“віdereць” [Кропоткин, 1972]. З носіями черняхівської культури, а саме з північно-західним її компонентом, В. Кропоткін пов'язав поширення в Криму й інших, окрім вищеназваних, речей черняхівського походження – умбонів щитів, трискладових рогових гребенів, кістяних пірамідальних підвісок, підвісок у вигляді “молоточків Тора” та ін. Дослідник зазначив, що черняхівська культура в лісостеповій зоні Східної Європи не має спадкоємців та не пов'язана із ранньосередньовічними слов'янськими старожитностями [Кропоткин, 1978].

За результатами дослідження могильника Завадівка 2 Н. Кравченко ставить питання про доречність віднесення горщиків із комбінованою поверхнею не тільки до пшеворської культури, а й до культури Повіслення римського часу. Поховання 5, із залишками дерев'яних конструкцій, знаходить аналогії серед пам'яток Надпоріжжя, а за характером інвентарю близьке до пшеворської культури [Кравченко, 1973, с. 105–107].

Важливу інформацію дали розкопки могильника Ханска-Лутерія [Никулиця, Рикман, 1973]. Моноритуальний могильник складався лише із кремацій. Ліпний посуд знаходить аналогії серед пам'яток черняхівської культури із північно-західним компонентом (Косанове, Дерев'яне, Гірка Полонка) та вельбарської культури (Дитиничі). Рання дата могильника, перша половина III ст., визначена за фібулами та бронзовими посудинами [Никулиця, Рикман, 1973, с. 123] може бути археологічним засвідченням появи германських племен на Подунав'ї в той же час, коли про це говорять й писемні джерела.

У монографічному дослідженні, присвяченому населенню Подністер'я та Подунав'я, Е. Рікман як ознаки присутності готів навів: поширення рунічних написів, біритуальність поховань черняхівських могильників, кам'яні конструкції в облаштуванні могил Малаешт, Будешт та на некрополі Балцати. У якості готського привнесення дослідник розглядав поширення “великих будинків”, наявність у поховальному інвентарі підвісок-“ємностей”, фібул Альмгрен/VII – 216 “Монструозо”. Як пшеворський вплив він розглядав поширення ключів та замків від скриньок [Рикман, 1975, с. 257]. Загалом, Е. Рікман зазначав нечисленність у зазначеному регіоні східногерманських елементів та розглядав готів не як творців, а винятково як носіїв черняхівської культури [Рикман, 1975, с. 324–326].

Шлях просування готських племен по Західному Бугу засвідчують також матеріали поселень, зокрема, біля с. Ромош Львівської області. На поселенні, що за фібулою та гребенем датують III–IV ст., було знайдено лише ліпну кераміку вельбарської культури. Важливим є момент, що на відстані в декілька кілометрів від нього розташовані, найімовірніше, синхронні поселення черняхівської культури із переважанням гончарних посудин у керамічному комплексі [Крушельницька, Оприск, 1975, с. 79].

Беззаперечним показником північно-західного, а саме скандинавського компоненту черняхівської культури можна вважати рунічні написи. Вони наявні, переважно, на глиняних виробах¹ (посуд, пряслиця) та поширені на різних територіях – Валахія, Мунтенія, Молдова. Особливе значення мають знахідки рунічного письма на поселенні Лепесівка в господарській частині

¹ Знахідки зброї із рунічними написами, у тім числі з території України (вістря списа із Ковеля), найвірогідніше пов'язані не з черняхівською, а з вельбарською культурою.

“великої будівлі” [Тиханова, 1976, с. 16], що однозначно вирішує питання її етнокультурного походження. Важливим є те, що рунічні написи не поширені серед вельбарських та пшеворських старожитностей. У пізньоримський час вони траплялися на території Данії та Південної Швеції – вірогідних місць перебування племені герулів [Тиханова, 1976, с. 13].

Важливе місце з погляду вивчення північно-західного компоненту черняхівської культури займають роботи М. Щукіна. У роботі, присвяченій початковій даті черняхівської культури, автор розкритикував датування черняхівської культури, починаючи з II ст. [Щукин, 1976]. Раннє датування черняхівської культури давало змогу більшості прихильників її слов'янської належності (Е. Симонович, І. Винокур, Є. Махно та ін.) стверджувати, що формування черняхівської культури відбулося до появи, за письмовими джерелами, на цій території готів. М. Щукін переконливо довів відсутність у комплексах черняхівської культури речей ступеня В₂/С₁ (160–220 рр.), що унеможливує її датування II ст. Водночас, речі цього ступеня відомі в матеріалах липицької культури та окремих сарматських поховань на території України. За спостереженнями М. Щукіна, функціонування більшості пам'яток черняхівської культури відбувалося в межах ступенів С₂–D за центральноєвропейською хронологією (фінал Ружичанської – Журавська фази, за Є. Гороховським, 260–430 рр.) Більш раннім часом, ступенем С₁, початком Ружичанської фази, можна датувати такі пам'ятки, як Черепин, Незвисько, Дерев'яне, Псари, Ружичанка. Найбільш ранні пам'ятки черняхівської культури, за М. Щукіним, зосереджені на Волині та у верхів'ях Дністра й несуть у собі елементи пшеворської та поморсько-мазовецької, тобто, вельбарської культур [Щукин, 1976, с. 313–315].

Надзвичайно важливі питання для розуміння як міграцій загалом, так і переселення готів у регіон Північного Причорномор'я порушив М. Щукін у роботі, присвяченій “готській проблемі” та черняхівській культурі [Щукин, 1977]. Він критикував дослідження Є. Кмеціньського [Kmieciński, 1962], котрий намагався простежити можливе переселення готів зі Скандинавії на Балтійське узбережжя за допомогою просторового та часового аналізу семи основних елементів готської культури: трупопокладення, відсутність зброї в похованнях, кам'яні кола та стели над похованнями, браслети зі зміїними голівками, “S”-подібні браслети, посудини із комбінованою поверхнею. В результаті аналізу цих елементів у комплексі довести міграцію готів зі Скандинавії не виявилось можливим.

Більш методично обґрунтованою та фактично наповненою, за М. Щукіним, є дослідження Р. Хахмана [Nachmann, 1970]. Він зазначив, що міграція за своєю суттю поняття достатньо невизначене. Організоване переселення відразу великої групи людей – випадок винятковий. Частіше мало

місце поступове проникнення окремих груп, різних за характером, розміром, походженням та ступенем організованості. Ці групи вступали у певні відносини між собою та місцевим населенням. Саме тому, в археологічному матеріалі переселення племен не завжди отримують чітке вираження. Ніколи не відбувається повного переносу всього комплексу матеріальної культури на нову територію. Фіксується лише інфільтрація окремих її елементів [Nachmann, 1970, s. 278–328].

Важливу методичну деталь щодо перевірки готської належності черняхівської культури відзначив М. Щукін: недостатньо порівнювати комплекси черняхівської культури та синхронні або більш ранні комплекси Скандинавії, як це робить дехто з дослідників [Федоров, 1960; Сьмонович, 1973] і буде на цій базі негативні висновки. Взаємовідносини окремих груп населення Скандинавії, Мазовії та півдня Східної Європи були різними та складними, тому вони не можуть бути піддані такому прямолінійному аналізу. На думку вченого, можливим вирішенням цього питання є спроба простежити зв'язки населення черняхівської культури із населенням північних регіонів Європи за допомогою картографування окремих категорій речового матеріалу. Наприклад, карти поширення ліпного посуду північно-західної традиції, бурштинових “грибоподібних” підвісок, рунічних написів, фібул із високим приймачем та зерняними кільцями, “великих будівель” [Щукин, 1977, рис. 2–4] достатньо наочно фіксують пересування населення із північного заходу в регіон Північного Причорномор'я.

Для формування черняхівської культури та ролі в цьому процесі готів й інших східногерманських племен важливим є відкриття пам'яток ступеня В₂/С₁ на Волині та Молдові (Брест-Грешин, Величковичі, Могиляни-Хмельник, Ханска-Лутерія, Козья-Ясси) із виразним північно-західним компонентом. За М. Щукіним, навколо них відбувається генеза черняхівської культури у класичному розумінні. На наступному етапі, ступені С₂, до процесу формування цієї культури долучаються й інші етнічні компоненти [Щукин, 1977, с. 86–87].

До кінця 1970-х років північно-західний компонент черняхівської культури сприймали, переважно, нероздільно (вельбарсько-пшеворський). До пшеворських проявів дослідники відносили: безумовно – поховання із навмисно пошкодженою зброєю, та вірогідно – поширення таких типів речей, як підвіски-“с്മности”, ключі й замки від скриньок. У цей же час з'явилося дослідження В. Кропоткіна, котрий визначив пшеворські прояви й на інших категоріях матеріалу. Зокрема, у якості пшеворського елемента він убачав нанесення нігтьового орнаменту на тулуби посудин із Раковця та Компанійців, так само із пшеворською культурою пов'язані ліпні посудини із ввігнутими досередини денцями та поширення шпор на черняхівських пам'ятках. Він навів дані, котрі суперечать твердженню М. Смішка щодо відсутності пшеворських поселень на

Подністер'ї і визначення пшеворської присутності винятково у вигляді окремих військових поховань. В. Кропоткін визначив регіон Подністер'я та Волині як територію, де мали місце контакти пшеворських, липицьких та зарубинецьких племен, що й відобразилося на характері археологічних пам'яток “змішаного типу” (Звенигород, Підріжжя, Гоева Гора та ін.). Наприклад, на могильнику Болотня зафіксовані кремації із ритуально зіпсованою зброєю за пшеворською традицією та ліпною керамікою липицьких типів. Щодо участі зарубинецького населення у формуванні черняхівської культури в західних регіонах України, дослідник зазначив, що функціонування пізнього етапу зарубинецької культури припадає на I–II ст., тоді як пшеворська та липицька культури існують до III ст. й саме вони могли передувати черняхівській культурі.

Вказуючи на існування й на черняхівських могильниках пшеворських поховань із ритуально пошкодженою зброєю, В. Кропоткін навів аналогію до меча із Компанійців серед матеріалів неопублікованого могильника Августинівка на Надпоріжжі [Кропоткін, 1977, s. 191]. Цей важливий факт засвідчує наявність пшеворських військових дружин не тільки на Заході України, а й на Подніпров'ї. В. Кропоткін зазначив, що наявність пшеворських та вельбарських елементів не тільки в черняхівській культурі, а й на Азовському та Чорноморському узбережжі (Танаїс, Керч, Харакс, Озерне III, Інкерман та ін.) є загально визнаною. Проте дослідник вказав, що для віднесення того чи іншого комплексу до пшеворської культури (зокрема, на пам'ятках “змішаного типу”) треба враховувати низку ознак: наявність зброї, поховальний ритуал, кераміка, інвентар [Кропоткін, 1977, s. 194].

У 1979 р. у Слупську (Польща) був проведений симпозіум, присвячений проблемам вивчення вельбарської культури. У цей час остаточно закріплюється назва культури за епонімним могильником Мальборк-Вельбарк. На симпозіумі були підняті питання хронології, поширення та відносин культури вельбарської із археологічними культурами суміжних регіонів. Особливо важливим для нашої проблематики було питання взаємовідносин вельбарської та черняхівської культури [Щукин, 1981].

Підсумуємо основні тези дослідників, котрі стосуються вельбарської та черняхівської культур. Р. Волонгевич, автор дефініції та один із найвизначніших дослідників вельбарської культури, запропонував, з огляду на хронологічно-територіальні межі, визначити шість “стрейф” (зон) поширення вельбарської культури. Пам'ятки Волині, так звану волинську групу, він відніс до “стрейфи F”, зони вельбарської культури, котра була заселена найпізніше – на ступенях B₂/C₁ – C₂ [Wołagiewicz, 1981, s. 85]. Вельбарську культуру дослідник розглядав як складне етнічне утворення на чолі із готами [Wołagiewicz, 1981, s. 101–103].

Пам'ятки волинської групи (Колки, Дерев'яне, Городище та ін.) та черняхівські з яскраво вираженим північно-західним компонентом (Раковець,

Ружичанка, Привільне, Косаново, Рижевка) М. Щукін об'єднав в один пласт старожитностей, що репрезентують представників східногерманського походження у якості творців раннього етапу черняхівської культури ступенів С_{1b}–С₂. У якості аргументації М. Щукін навів присутність на обох типах пам'яток матеріалів центральноєвропейського походження – гребенів Томас/І, ліпної кераміки вельбарських типів, “Ω”-подібних пряжок та ін. Стосовно власне вельбарських пам'яток півдня Східної Європи, то М. Щукін відзначив їх хронологічну неоднорідність. Він виділив дві хвилі проникнення носіїв вельбарської культури на південний схід: Брест-Трішинська (Брест-Трішин, Любомль, Городок, Пересипки) та Дитиницька (Дитиничі, Ромош, Козья-Ясси). Якщо перша мала місце ще до виникнення черняхівської культури, то друга – у той час, коли вже існували ранньочерняхівські пам'ятки із вельбарсько-пшеворськими елементами (Ружичанка, Раковець, Привольне) [Szczyk, 1981, s. 151–156].

У статті М. Мончинської було проаналізовано жіночий костюм вельбарської та черняхівської культур [Maćczyńska, 1981]. Дослідниця доходить до висновку, що на Цецельській фазі (від ступеня С₂) вельбарської культури, модель жіночого вбрання Черняхів–Синтана де Муреш та вельбарської культур демонструють високий рівень близькості. До складу жіночого вбрання в обох культурах цього часу входять: одна чи дві фібули, одна чи дві пряжки (окуття паска), намисто із підвісок, бронзові прикраси, роговий гребінь (чи фрагмент гребеня), скринька. Дослідниця припустила спільне, готське походження частини населення як вельбарської, так і черняхівської культур. Характер зміни моделі вбрання на ступені С₂ й у вельбарській, і у черняхівській культурах демонструє тенденцію до спрощення та уніфікації, порівняно із більш раннім часом [Maćczyńska, 1981, s. 239–241]. Тоді в обох культурах жіночий костюм складався з однієї чи двох фібул (достатньо чисельні й безфібульні моделі) та пряжки на поясі, намиста. Комплекси раннього етапу черняхівської культури як за походженням, так і за складом інвентарю демонструють спорідненість із вельбарською та пшеворською культурами. Загалом, складання середньовічного жіночого ост- та вестготського костюму, за М. Мончинською, бере початок на Цецельській фазі вельбарської культури, проте остаточно оформлюється в черняхівській культурі [Tempelmann-Maćczyńska, 1989, s. 78, 135].

У 1981 р. в Кам'янці-Подільському був проведений симпозиум “Позднейшие судьбы черняховской культуры”, за результатами котрого був виданий збірник та надруковано декілька статей. Традиційно, в більшості виступів та статей тією чи іншою мірою було порушено питання північно-західних компонентів черняхівської культури.

Аналізуючи матеріали черняхівських поселень для визначення етнічної належності їх мешканців, Г. Усова зазначила, що тип наземної будівлі в

черняхівській культурі з'явився та існував у вже готовому вигляді та відрізнявся від заглиблених жител одноманітністю планування. Хронологічну позицію таких будівель дослідниця визначила в межах III–IV ст. Найближчі аналогії походять з території Північно-Західної Європи, з кола германських та балтських старожитностей [Усова, 1981, с. 48]. Ця теза підтверджена й дослідженнями наступних років [Любичев, 2011; Магомедов, 2011].

Аналізуючи етнокультурні складові могильника біля с. Малинівці, С. Пачкова відзначила наявність у деяких кремаціях каменю у якості покриття для урни. Аналогії цьому обряду вона знайшла у вельбарських та пшеворських могильниках [Пачкова, 1981, с. 33].

Торкається питання присутності північно-західного компоненту на пам'ятках черняхівської культури Верхнього Подністер'я й В. Баран. Зокрема, шостий тип ліпних горщиків – посудини зі загнутими до середини вінцями – за його спостереженнями притаманні для вельбарської та пшеворської культур і для центральноєвропейських германців [Баран, 1981, с. 81–82]. Аналізуючи речовий комплекс пам'яток окресленого регіону, В. Баран зазначив, що аналогії до сокири із житла 5 поселення Бовшів II відомі на пам'ятках вельбарської культури та “пряжівського типу” [Баран, 1981, с. 109], тобто, волинської групи². Також на пам'ятках пшеворської культури знаходять аналогії до предметів озброєння з черняхівських пам'яток. Окрім цього, на пам'ятках Центральної та Західної Європи В. Баран віднайшов аналогії “воїнським фібулам”, фібулам із високим приймачем, бронзовій підвісці із поселення Ріпнів II [Баран, 1981, с. 113–119]. Серед пшеворських компонентів В. Баран виділив: повторно обпалену кераміку в похованнях, на поселеннях – напівземлянки овальної або видовженої чотирикутної форми зі заокругленими кутами та стінками стовпової конструкції, сплетеними із плоту та обмазані шаром глини. Дослідник відзначив також наявність вельбарсько-черняхівських могильників, на котрих є і окремі пшеворські поховання, і значна частка кераміки північно-західних типів (Косанове, Компанійці, Рижевка, Раковець) [Баран, 1981, с. 155–156, 161].

Наприкінці 1970 – на початку 1980-х років масштабні дослідження на пам'ятках римського часу території Волині та Подністер'я провів Д. Козак. У результаті його робіт суттєво поповнилася джерельна база для вивчення пам'яток вельбарської, пшеворської та черняхівської культур регіону.

Важливими є результати розкопок комплексу пам'яток біля с. Сокільники Львівської області, де досліджено два поселення – черняхівської та пшеворської культур, – розташованих на відстані 20–30 м. Функціонування пшеворського поселення припадає на II–III ст., черняхівського – III–IV ст. Житлові споруди та

² Поширення цієї категорії зброї пов'язане на території Східної Європи винятково із германськими племенами [Каргапольцев, Бажан, 1993; Левада, 2000].

ліпні керамічні форми на поселеннях майже ідентичні. Так само, на черняхівських пам'ятках знайдені вироби з металу та кістки, аналогічні пшеворським. Відмінним є лише значно вищий відсоток гончарної кераміки на черняхівському поселенні. Все це дало змогу Д. Козаку висловити думку, що пшеворські племена становили основний компонент черняхівської культури Наддністер'я, а два поселення біля с. Сокільники – послідовні етапи розвитку однієї громади [Козак, 1983, с. 52].

Такі спостереження слушні й для інших черняхівських поселень цього регіону. Також Д. Козак зауважив, що основна маса господарсько-побутових предметів (ножі, шила, гребені, прясла) ідентичні в пшеворській та черняхівській культурах [Козак, 1982, с. 44–47].

Біля с. Велика Слобідка на Дністрі було досліджено три споруди, серед яких унікальною для черняхівської культури є “будівля 1” – підпрямокутна, двонерна, розмірами 14,8×4,8 м, споруда [Козак, 1981, с. 20–21]. Це поселення Д. Козак визначив як вельбарське. Достатньо нетиповим для вельбарської культури є високий відсоток гончарного посуду в об'єктах поселення: житло 1 містило 61,8 %, будівля 1 – 97 % гончарної кераміки, житло 2 не мало ліпної кераміки взагалі. Високий відсоток гончарної кераміки дослідник вважає проявом впливу черняхівської культури. Житлові споруди 1 та 2 зі стовповими ямами по кутах та посередині стін учений визначив як типові для пшеворської культури. Їх походження пов'язане із германськими культурами Центральної Європи [Козак, 1981, с. 21]. Будівля 1, за Д. Козаком, близька до “великих будівель” Ютландії та Північної Польщі. Аналогії цій споруді дослідник знайшов на черняхівських поселеннях у Лепесівці, Будештах тощо [Козак, 1984, с. 60].

Питанням походження цього типу будівель присвячено окремі статті українських археологів. В. Воляник пропонував вважати германськими лише ті споруди, де була виявлена ліпна кераміка північно-західних типів [Воляник, 1979, с. 47–48]. Проте, зважаючи на достатньо пізню хронологічну позицію більшості “великих будівель” черняхівської культури, їх комплекси можуть і не містити ліпної кераміки взагалі (Будешти). Їх відкидання позбавляє вибірку германських будівель чисельної джерельної бази та може суттєво вплинути на загальні висновки з негативного боку.

Найдетальніший аналіз цього типу будівель у черняхівській культурі поданий у роботах Б. Магомедова [Магомедов, 1989б] та О. Журка [Журко, 2000]. Б. Магомедов приділив увагу саме тринефним “великим будинкам”, котрі пов'язав із центральноєвропейськими та скандинавськими впливами. Він відокремив їх від наземних глинобитних споруд (Лепесівка, Леськи), котрі фіксують за щільними шарами обмазки. Витоки останніх О. Журко також пов'язав із територією Мазовії та Ютландії [Журко, 1983, с. 25]. Дослідник

поділив великі будинки на три групи, залежно від площі. Походження цього типу житлових споруд він пов'язав із прийшлими германськими племенами, котрі принесли власну домобудівну традицію. Зменшення розмірів каркасно-глинобитних споруд у матеріалах черняхівської культури, порівняно з центральноєвропейськими, з одного боку, викликане впливом традицій житлобудування інших племен, з іншого – господарськими чи кліматичними змінами [Журко, 2000, с. 175–176]. Варто зазначити, що відмінності в конструкції “великих будинків” можуть бути регіональними та етнокультурними. Наприклад, двоніфні споруди притаманні для центральноєвропейського регіону, а триніфні будівлі – для Скандинавії та верхньонімецьких земель [Schuster, 2012, s. 430], де вони з'явилися ще з доримського залізного віку [Strahl, 1996, s. 29]. Умовна межа поширення цих типів “довгих будинків” проходить по широті розташування Берліна [Schuster, 2012, s. 430]. Ця диференціація “довгих будинків” на європейських матеріалах є важливою для визначення походження подібних жител у черняхівській культурі.

Накопичення великої кількості керамічного матеріалу з розкопок Е. Симоновича зумовило появу низки узагальнюючих робіт із цієї проблематики. У дослідженні, присвяченому горщикам Подніпров'я, Е. Симонович посудину із пролощеним “гірляндоподібним” орнаментом із Бистрика вважав результатом взаємозв'язків із територією оксивської, тобто вельбарської, культури Польщі. Приземисті посудини із плавним перетином тулуба “горщики-миски” Е. Симонович також пов'язує зі старожитностями “пшеворсько-оксивського типу” [Симонович, 1981, с. 47, 50, 53]. До впливу пшеворської культури дослідник відносив появу в черняхівській культурі триручних ваз та посудин на високому піддоні [Симонович, 1983, с. 33]. Розглядаючи ліпну кераміку черняхівських пам'яток Дніпровського Лівобережжя, в якості північно-західного показника він виділяв “банкоподібні” горщики із ошершавленою поверхнею [Симонович, 1984, с. 76].

У результаті досліджень 1980-х років на території Західної Волині під керівництвом Д. Козака, постає картина складного етнокультурного процесу в римський час на окресленій території. Пшеворську культуру на початку I тисячоліття н. е. змінює зубрицька, котра складається із пшеворських та зарубинецьких компонентів. Зубрицька культура є основою пізніших черняхівських пам'яток Волині. До цього часу пам'ятки ранньоримського періоду вважалися пшеворськими, культурно пов'язаними із західними територіями Європи, то в останніх роботах Д. Козака виявлений на дочерняхівських пам'ятках зарубинецький компонент надає пам'яткам зубрицької культури місцевого, автохтонного, слов'янського характеру. Варто зазначити, що інтеграція пшеворського та праслов'янського населення відбувалася не тільки на західних територіях, а й на Подніпров'ї та Подесенні –

в ареалі київської культури [Козак, Терпиловський, 1986]. І якщо зубрицька культура демонструвала високий рівень інтеграції обох культурних груп – на другій фазі зубрицької культури з'явилися типи ліпного посуду, котрі несуть у собі як зарубинецькі, так і пшеворські ознаки [Козак, 1986], то на Дніпровському Лівобережжі в ранньоримський час на пам'ятках київської культури носії пшеворських старожитностей, загалом, зберегли такі власні елементи, як специфічну ліпну кераміку та домобудування, відмінні від київських [Обломский, Терпиловский, 1998]. Хоча й у керамічних матеріалах київської культури Дніпровського Лівобережжя також можна помітити деякий синкретизм пшеворських та київських рис – наприклад, поширення на ліпних посудинах київських типів орнаментів у вигляді “свастики” [Терпиловский, 2007].

На зубрицькій основі, за Д. Козаком, на Волині формується черняхівська культура. Вельбарська ж культура протиставлена як зубрицьким, так і ранньочерняхівським пам'яткам, як ізольоване та самостійне явище. Дослідник вказує на відсутність контактів зубрицького та вельбарського населення [Козак, 1989, с. 179]. Д. Козак протиставляв також вельбарські та черняхівські пам'ятки. Наприклад, він вказував, що між могильником Бережанка³ та поселенням Борсуки⁴ всього 6 км, тому “знаходячись по сусідству з чужим, більш економічно розвинутим середовищем, прийшли вельбарські племена не могли не перейняти від неї (*черняхівської культури*. – О. М.) деякі риси її культури, зокрема, гончарну кераміку” [Козак, 1986, с. 62]. На думку Д. Козака, гончарний посуд не виробляли носії вельбарської культури, а потрапив він на їхні поселення унаслідок торгових відносин із носіями черняхівської культури [Козак, 1989, с. 179]. За Д. Козаком, унаслідок тісних взаємозв'язків обох культур виникає низка вельбарсько-черняхівських пам'яток на Дністрі (Велика Слобідка), Волині (Боратин I, Лепесівка) та на Середньому Подніпров'ї (Глеваха, Циблі).

Важливе значення для розуміння особливостей раннього етапу черняхівської культури та її змісту на території Молдови мали результати розкопок могильника Данчени, котрий містить достатньо велику кількість поховальних комплексів із речами та ритуалом північно-західного походження. Варто зауважити, що перша фаза функціонування могильника, яка відповідає Ружичанській фазі черняхівської культури (230–270 рр.), містить ліпну кераміку винятково вельбарсько-пшеворських типів. Хронологія цієї фази визначається за низкою речей також північно-західного та центральноєвропейського походження. Посудини, що мають аналогії серед кераміки скіфсько-сарматських

³ Керамічний комплекс представлений лише гончарними виробами.

⁴ Поселення із 70 % ліпної кераміки північно-західної традиції.

зразків, з'являються лише на другій фазі функціонування могильника [Щукин, Щербакова, 1986, с. 206]. Також М. Щукін виділив на пам'ятці декілька північно-західних ознак, пов'язаних не з вельбарським компонентом, а з германським населенням Центральної Європи – поховання в дерев'яних камерах, рогові гребені із трикутною спинкою та ін. Ці категорії археологічного матеріалу зближують, на його думку, могильник Данчени із колом пам'яток горизонту Лейна-Хасслебен.

На думку І. Вернера, могильник Данчени також пов'язаний із Північноєвропейським колом. Зокрема, фібули типу Альмгрен/VII – 216 “Монструозо” із поховання 371 та культурного шару, або скандинавського походження, або виконані за скандинавськими зразками. За аналогіями з острова Борнхольм учений пропонує датувати данченські екземпляри в межах 260–300 рр. [Werner, 1988, s. 249]. Також до речей скандинавського походження він відніс залізні гребені та золоті лунниці. Загалом, зв'язки черняхівської культури зі скандинавськими територіями (острови Борнхольм, Готланд, Фюнел) І. Вернер пояснював культурною єдністю “германського світу”, котра була розірвана із гунською навалою.

У монографічному дослідженні черняхівської культури Північного Причорномор'я Б. Магомедов виділив три основні етнокультурні складові: еллінізоване скіфсько-сарматське населення, власне сарматів та північно-західні племена. Останнім характерні такі категорії археологічного матеріалу: біритуальні могильники, наземні глинобитні та заглиблені житла, триручні вази, посудини з “Х”-подібними вушками та добродзеньківського типу, характерні форми ліпної кераміки. Саме із північно-західним населенням пов'язує дослідник появу в Причорномор'ї “черняхівських” типів фібул (прогнутих підв'язних, “воїнських”, двопластинчастих, із зерняними кільцями), підвісок-“ємностей” [Магомедов, 1987, с. 92–93].

Отримання великої кількості нових матеріалів вельбарської культури з розкопок на території України, Польщі та Центральної Європи, спонукало науковий загал зібратися на спеціальну конференцію, присвячену вельбарській культурі пізньримського часу. Вона була проведена в Любліні у 1987 р. Традиційним було питання взаємозв'язків вельбарської та черняхівської культур.

У басейні Південного Бугу П. Хавлюк виявив низку пам'яток (Слободка, Гунька, Гайове та ін.) із ліпною керамікою північно-західних типів та гончарною керамікою, на його думку, імпорту із Причорноморських античних міст. За фібульним матеріалом дослідник датував більшість пам'яток III ст. Він вважав вельбарський компонент одним із основних у черняхівській культурі [Хавлюк, 1988]. Варто зазначити, що, окрім фібул ранніх варіантів, на поселеннях трапляються й типові черняхівські застібки серії Б, за Є. Гороховським [Хавлюк,

78 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18 1988, рис. 4, б; 6, 4], котрі можна датувати й більш пізнім часом – кінцем III – початком IV ст., що цілком вкладається в хронологічні межі черняхівської культури. До речі, у своїх ранніх роботах П. Хавлюк визначав цю групу пам'яток саме як “ранньочерняхівські” [Хавлюк, 1984].

Аналізуючи вельбарську культуру Волині, Д. Козак відзначив її специфічність та наявність деяких відмінних рис від вельбарської культури території Польщі. Серед них – наявність пшеворських та черняхівських компонентів, котрі проявляються у домобудуванні, поховальному обряді та керамічному комплексі. Стосовно відносин населення черняхівської та вельбарської культур і дефініції пам'яток дослідник запропонував виділяти три типи пам'яток із північно-західними рисами: 1 – вельбарські; 2 – вельбарсько-черняхівські (пам'ятки волинської групи, за М. Смішком, гончарна кераміка черняхівської культури може переважати), 3 – черняхівські з елементами вельбарської культури (повне переважання гончарної кераміки, ліпна наявна меншою мірою) [Козак, 1988].

У роботі, присвяченій ранньому етапу черняхівської культури, Є. Гороховський визначив регіон її формування в південному Пороссі, Побужжі, Подністер'ї та Попрутті. Гетерогенність черняхівської культури проявляється в усіх категоріях археологічного матеріалу, зокрема, й у виробах із металу [Гороховський, 1987]. Наприклад, типи фібул раннього етапу черняхівської культури, на думку автора, є імпортами чи унаслідуваннями вельбарських та пшеворських прототипів [Гороховський, 1988, с. 43].

Важливе питання, котрого раніше торкався й Д. Козак, було порушене в доповіді та статті М. Щукіна. Аналізуючи матеріали поселення Лепесівка, дослідник зіткнувся з проблемою культурної атрибуції пам'ятки, адже в публікаціях різного часу Лепесівське поселення виступає і як вельбарська, і як черняхівська пам'ятка. Могильники Рудка та Дерев'яне⁵, де кількісно переважає черняхівська гончарна кераміка, визначають як вельбарські пам'ятки. М. Щукін пропонує розрізняти вельбарські та черняхівські пам'ятки північно-західної традиції з огляду на кількісну характеристику основної ознаки черняхівської культури – гончарної кераміки. Пам'ятки із часткою гончарної кераміки більше 50 % він пропонує вважати черняхівськими, а з меншою (як наприклад, в Боратині, де одне з жител містило 14,5 % гончарної кераміки) – вельбарськими. Проте й такий підхід має бути дуже обережним з огляду на хронологію. Для прикладу, дослідник наводить матеріали могильника Данчени, де ліпний посуд північно-західної традиції масово виступає на ранніх етапах і майже повністю

⁵ До цього списку можна також додати Баївський могильник, де виявлено лише дві ліпні посудини вельбарських типів, проте пам'ятку визначають як вельбарську, а не черняхівську.

відсутній у завершальний період функціонування пам'ятки [Щукин, 1989, с. 212–213].

Власне на Лепесівському поселенні М. Щукін виділив декілька груп ліпної кераміки північно-західного походження: перша й найбільша – вельбарська (39 % ліпної кераміки з пам'ятки). Друга група – кераміка пшеворського походження (12,42 %). До цієї групи були залічені посудини з нігтьовим орнаментом, чорнолощені гостропрофільовані миски та миски із увігнутим денцем. Також дослідник виділив кераміку “ельбського” походження (0,51 %) – кераміка із гарним випалом та орнаментом у вигляді косих канелюрів та дугоподібних заглиблень. Також на поселенні була кераміка, котра має аналогії серед старожитностей західних балтів [Щукин, 1989, с. 207–208].

Важливу інформацію щодо взаємовідносин носіїв київської та вельбарської культури дали розкопки Р. Терпиловського біля с. Глеваха. Було досліджено двошарове поселення, нижній горизонт якого містив матеріали київської культури, верхній – вельбарсько-черняхівські комплекси. Дослідник вказав на еволюцію населення верхнього (черняхівсько-вельбарського) горизонту. Якщо більш ранні об'єкти містять переважно ліпну кераміку, то більш пізні – майже повністю гончарну. Особливо важливим за спостереженнями автора є те, що виробництво гончарної кераміки було “в руках вельбарців”, про що свідчать матеріали будівлі 5, котра, найвірогідніше, була гончарною майстернею. У поступовому переході від ліпної до гончарної кераміки Р. Терпиловський вбачає перетворення населення вельбарських традицій у черняхівське суспільство [Терпиловский, 1989, с. 245]⁶. Перекриття київського горизонту вельбарсько-черняхівським Р. Терпиловський вважає наслідком активних, найімовірніше, військових дій готів проти антів. Проте, на цей момент існують дані, котрі засвідчують й інший, мирний, характер відносин носіїв вельбарської культури та пізньозарубинецького й київського населення. На це вказують знахідки вельбарських фібул та ліпної кераміки на низці поселень київської культури [Терпиловский, 2007].

На Тернопільщині І. Герета визначив декілька могильників із вельбарськими рисами, головню, з ліпною керамікою. Серед північно-західних рис дослідник також навів такі категорії інвентарю, як “відерцеподібні”, пірамідальні кістяні та бурштинові підвіски. Як і В. Баран та Д. Козак, дослідник вважав, що германські племена з'явилися на Волині, коли черняхівська культура вже існувала. Поступово готи злилися із місцевим “черняхівським населенням”, переходячи до широкого вжитку гончарної кераміки. Витоки деяких форм

⁶ Нагадаємо, що Д. Козак у вищезгаданих роботах відзначав відсутність у населення вельбарської культури Волині гончарного виробництва та пов'язував гончарний посуд із черняхівським імпортом.

80 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18
черняхівських гончарних посудин він убачав серед ліпних форм вельбарського походження [Герета, 1989, с. 289, 295–296].

На думку Б. Магомедова, вельбарські племена, котрі на ступені C_{1a} проникли на Волинь та Південне Побужжя, мали різні долі. Зокрема, германські племена Побужжя долучилися до формування черняхівської культури. Прикладом цього є поховання ранньої фази могильників Ружичанка та Косанове із виразними північно-західними компонентами. На Волині ж вельбарські племена довше зберегли свій архаїчний вигляд матеріальної культури. На Побужжі Б. Магомедов наводить приклади поселень Шершні та Курники, де зафіксовано 12 та 3 % ліпних посудин північно-західних типів відповідно. Цей процес зменшення частки ліпного посуду на користь гончарного є свідченням “черняхівізації” вельбарських племен Побужжя. Саме у населення, що мігрувало з Повіслення, дослідник убачав основу черняхівських общин Південного Побужжя. Вельбарські елементи фіксують на таких пам’ятках регіону, як Рижевка, Різіно, Городок та ін. [Магомедов, 1989a]. Під пшеворськими та, частково, скандинавськими впливами, на думку Б. Магомедова, могла сформуватися переважна частина типів гончарних ваз черняхівської культури [Магомедов, 1997].

Окреме дослідження присвячене черняхівській культурі та готській проблемі [Баран, Гороховский, Магомедов, 1990]. Дослідники стоять на позиції поліетнічності черняхівської культури та не виключають участі вельбарського населення у її формуванні і можливості політичного домінування готів на деяких територіях. Проте вони виступили проти тези щодо вирішальної ролі вельбарців у культурному процесі та відвели найважливішу роль елліністичному населенню півдня України – фракійцям та сарматам [Баран, Гороховский, Магомедов, 1990, с. 38]. Загалом, автори статті зробили акцент на гетерогенності складу черняхівської культури, особливо на її ранньому етапі, що само по собі повинно нівелювати домінування готів.

З початку 1990-х років дещо розширилося уявлення про північно-західний компонент черняхівської культури. Окрім традиційних вельбарської та пшеворської культур, О. Шаров звернув увагу на те, що матеріали могильника Данчени демонструють стійкі зв’язки із Центральною та Західною Німеччиною [Шаров, 1992, с. 203]. Особливу увагу дослідник звернув на аналіз подібності речового комплексу Данчен та пам’яток горизонту Льюйна-Хасслебен [Šarov, 1995]. Вказано також на зв’язок території черняхівської культури зі Скандинавією, показником котрого є поширення залізних гребенів, лунниць, деяких типів скляного посуду [Шаров, 1992, с. 203–204]. Була також спроба пов’язати певні археологічні матеріали із окремими германськими племенами. Наприклад, гончарні посудини із двома валиками могли потрапити у черняхівське середовище за участі бургундів [Шаров, Бажан, 1999].

У якості центральноєвропейських, германських культурних впливів розглядає посудини типу Schaleurnen із Канівського могильника О. Петраускас [Петраускас, 1998, с. 200].

Найповніше на сьогодні дослідження, присвячене ліпній кераміці вельбарських типів, належить Р. Волонгевичу [Wołagiewicz, 1993]. Дослідник зібрав і систематизував ліпну кераміку вельбарських типів, у тім числі з території України (вельбарської та черняхівської культур). Проведений аналіз дав підстави зробити такі висновки: 1) вельбарська кераміка з'явилася на східних теренах на ступені В₂/С₁; 2) у матеріалах черняхівської і вельбарської культур України присутні 14 із 19 груп вельбарської кераміки, які виділив Р. Волонгевич; 3) максимального поширення посудини вельбарських типів у матеріалах черняхівської культури набули на ступенях С₂–С₃; 4) керамічні форми з ареалу черняхівської культури, порівняно з аналогами вельбарської культури, є дещо змініюваними, що може мати хронологічний характер [Wołagiewicz, 1993, s. 58–63].

Окреме місце займає історіографія питання зброї в черняхівських матеріалах [Kokowski, 1993; Магомедов, Левада, 1996]. За спостереженнями дослідників майже всі категорії зброї та спорядження вершника демонструють зв'язки із північно-західними територіями.

Найбільшу концентрацію бойової зброї спостерігають у південно-західних регіонах черняхівської культури (близько 60 % усіх знахідок) – Подунав'я, Попруття, Середній та Нижній Дністер. Типологічний аналіз більшості предметів озброєння черняхівської культури засвідчує, що їх найближчі аналогії походять із пам'яток пшеворської культури. Таке ж озброєння мали й вельбарські племена, але, з огляду на особливості поховального обряду та невелику кількість розкопаних поселень, їх зброя відома меншою мірою. У пізньоримський час такі професійні типи озброєння, як мечі, щити та ін. не були характерні для корінних осілих племен Південно-Східної Європи, у тому числі й слов'янських. Такі типи озброєння з'явилися та зникли разом із германськими племенами, в котрих групи професійних воїнів сформувалися раніше [Магомедов, Левада, 1996, с. 312–313]. Подібні висновки випливають також із технологічного аналізу черняхівських виробів із металу. Зокрема, ковальському ремеслу черняхівської культури найбільш притаманний той технічний рівень, котрий спостерігається у ковалів населення пшеворської культури, яке використовувало досвід та технології кельтської ковальської техніки [Барцева и др., 1972, с. 33].

Достатня специфічність могильника Компанійці, наявність поховань із різними етнокультурними традиціями, змусили звернутися до глибшого аналізу його матеріалів. Було виділено чотири етнічні компоненти пам'ятки: вельбарський, пшеворський, скіфсько-сарматський та київський. Поховання із

вельбарськими посудинами – інгумації північної орієнтації у простих ямах та кремації різних типів. Cremaції із вельбарським посудом у більшості випадків перекриті шаром перепаленого битого посуду, що становить специфічну рису пам'ятки та дає підстави, з певним рівнем достовірності, віднести до вельбарських поховань й низку комплексів із винятково гончарною керамікою, але із виконанням вищезазначеного ритуалу. До пшеворського компоненту віднесено поховання зі зброєю [Обломський, 1999].

Важливе значення щодо підходу до аналізу ліпної кераміки черняхівської культури має робота О. Петраускаса та Р. Шишкіна [Петраускас, Шишкін, 1999]. Дослідники, аналізуючи матеріали черняхівської культури Правобережжя Київщини, слушно вдаються до критики терміна “особлива черняхівська ліпна кераміка”, котрий часто використовували у 1960–1970-х роках, зазначаючи, що в цьому регіоні ліпні форми з черняхівських пам'яток чітко поділені на кераміку вельбарської та київської традицій [Петраускас, Шишкін, 1999, с. 227].

Надзвичайно важливе значення для визначення етнічного змісту черняхівської культури має робота Ф. Бірбрауера [Bierbrauer, 1999]. У якості основного об'єкта для етнокультурного аналізу дослідник запропонував “культурну модель”, котра складається з чотирьох основних понять: 1 – поховальні комплекси (Grab- und Bestattungssitte – ритуал, облаштування могил); 2 – інвентар (Beigabensitte); 3 – костюм (Tracht); 4 – релігійні обряди, пов'язані із похованням (Totenritual). Учений також вказав на необхідність аналізувати привнесені елементи матеріальної культури в момент, коли вони є чужорідними, та визначати: чи ці елементи функціонували в межах окремої общини/общин і залишилися чужорідними, чи були прийняті широким загалом і переросли в розряд місцевих, чи зберегли мігранти свою етнічну ідентичність, чи ні. Одним із найважливіших маркерів, котрі показують етнокультурну ідентичність та уособленість є, на думку дослідника, ліпна кераміка [Bierbrauer, 1999, s. 221]. Проаналізувавши, щоправда достатньо побіжно, складові культурної моделі черняхівської культури, дослідник дійшов до висновку, що вони ідентичні до складових вельбарської культури Любовідзської фази (ступені В₂–С_{1b}), хоч деякі локальні варіанти черняхівської культури (Північне Причорномор'я) мають свої відмінності. Він зазначив подібність поховального обряду черняхівської та вельбарської культур із біритуальними могильниками, різним співвідношенням інгумацій та кремацій, відсутністю зброї у черняхівських похованнях та близькістю наборів поховального інвентарю. Проте автор вказав ще й на деякі відмінності – відсутність у черняхівській культурі курганних поховань та кам'яних кіл. Загалом, дослідник визначив культурну модель черняхівської культури як германську. Враховуючи це, а також збіги хронології початку функціонування черняхівської культури із появою готів у Північному Причорномор'ї за письмовими джерелами, Ф. Бірбрауер саме із появою останніх

пов'язав формування черняхівської культури [Bierbrauer, 1999, s. 221–222]. Зважаючи на гетерогенність черняхівської культури та, попри домінантне становище готських ознак, дослідник вказував на можливі поховання готів у ямах із заплечиками, котрі вони могли перейняти від скіфів та сарматів. У таких спірних випадках етнокультурне визначення поховального комплексу варто встановлювати за інвентарем та іншими ознаками [Bierbrauer, 1999, s. 224–225].

У монографічному дослідженні, присвяченому черняхівській культурі Волино-Подільського пограниччя, І. Винокур звертав увагу на пшеворське, на його думку, походження горщиків зі загнутими до середини вінцями та гострореберних мисок. Із вельбарською культурою він пов'язував появу посудин із псевдовушками. Загалом, близько 60 % ліпної кераміки цього регіону, на переконання вченого, має генетичні зв'язки із пшеворською культурою, 10 % – з вельбарською. Загалом, І. Винокур оцінив роль вельбарського елемента у формуванні черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя як незначну, а генетичну основу пам'яток черняхівської культури цього регіону пов'язував із місцевими зарубинецькими та пшеворськими племенами [Винокур, 2000, с. 105–119].

На початку ХХІ ст. з'явилися історіографічні роботи, присвячені археологічним аспектам перебування германців на території України в першій половині I тисячоліття н. е. Як зазначив С. Рассадін, інтерпретація археологічних джерел у першій половині ХХ ст. була радше інструментом ідеологічної боротьби між радянськими та німецькими археологами і не завжди була об'єктивною. Щоправда, на його думку, перевага німецької концепції засвідчена фактичним матеріалом – відкриття вельбарських пам'яток в Україні та Білорусії [Рассадін, 2001].

У роботі Н. Абашиної порівняно методичні засади етнокультурної інтерпретації черняхівської культури. Дослідниця акцентувала увагу на роботах В. Петрова, котрий писав, що раніше “етнос розглядався як незмінно стабільний, а етногенетичний процес – як процес поступального розвитку”. Також, за В. Петровим, недоречно порівнювати нібито одні й ті ж етнічні утворення II–III та V–VI ст., зокрема готів під час їх перебування у Північному Причорномор'ї й на території Західної Європи [Абашина, 2003, с. 75].

Вважаємо, що на цьому важливому аспекті варто зупинитися детальніше. Адже керуючись саме ретроспективним методом, Е. Симонович відкидав германську належність черняхівської культури. Наприклад, він порівнював гепідські старожитності VI–VII ст. із черняхівськими матеріалами, не знаходив спільні риси і робив висновок, що черняхівська культура не несе у собі “скільки-небудь значних ознак проникнення як гепідів, так і готів” [Симонович, 1986, с. 33].

Окреме важливе місце займає виділення германського масиву на основі археологічних матеріалів серед черняхівських старожитностей у монографічному дослідженні Б. Магомедова [Магомедов, 2001, с. 119]. Основними ознаками дослідник вважав: характерну ліпну кераміку, котра, окрім Верхньодністерського регіону, представлена майже на всій території черняхівської культури; наземні каркасні споруди, напівземлянки, “великі будівлі”; в поховальному обряді – інгумації у простих ямах, орієнтовані на північ. Деталі одягу, прикраси, зброя загальногерманських типів не тільки панували у черняхівському середовищі, а й передавалися й іншим етнокультурним групам (слов’янам, аланам) [Магомедов, 2001, с. 116].

Важливою для визначення етнокультурного змісту кремацій черняхівської культури є робота О. Петраускаса [Петраускас, 2002]. Він виділив 9 типів кремацій на основі врахування: поховального вогнища, залишок похованого, поховального інвентарю та тризни. Із пшеворською культурою О. Петраускас пов’язав типи 4–5, урнові та ямні кремації, перекриті шаром, зазначаючи, що в матеріалах черняхівської культури в кремаціях цих типів може траплятися кераміка й інших етнічних груп. Для вельбарської культури характерні, головню, ямні кремації типів 6 та 8 (із компактним та із розсіяним розташуванням перепалених кісток на рівні денної поверхні), менше – урнові типів 1–2 (з покриттям та без неї) [Петраускас, 2002, с. 59–60]. В окремий тип, що не увійшов до типології трупоспалень, був виділений тип поховань із ексгумацією та подальшою кремацією окремих частин похованого з подальшим поміщенням їх назад до інгумаційного комплексу [Петраускас, 2003].

У монографічному дослідженні, присвяченому Дніпровському Лівобережжю в пізньоримській та гунський час, А. Обломський у якості етнокультурних маркерів різних етнічних груп регіону вказав ліпну кераміку та риси поховального обряду. Одне спостереження заслуговує на особливу увагу – ліпна кераміка вельбарсько-пшеворських типів майже⁷ не присутня в інгумаціях зі скіфсько-сарматськими рисами (в підбоях, катакомбах та ін.). Для тілопокладань із керамікою північно-західного походження характерні ями простої конструкції [Обломський, 2003, с. 47]. Дослідник відзначив синкретизм етнокультурних ознак у поховальних комплексах черняхівської культури окресленого регіону. Наприклад, у похованні 95 могильника Компанійці із ліпним горщиком кийвської традиції, кальциновані кістки були зверху перекриті шаром перепалених фрагментів кераміки. Ця риса, за А. Обломським, характерна для поховань із вельбарською керамікою могильника Компанійці [Обломський, 2003, с. 50].

⁷ А. Обломський навів лише один комплекс – поховання 186 могильника Данчени.

У якості германських елементів з території Верхнього Подоння доби Великого переселення народів, А. Обломський називав факти наявності косторізного виробництва, специфічні чорнолощені ліпні керамічні форми, рогові гребені Томас/III, дерев'яні конструкції в похованнях та інгумації північної орієнтації у простих ямах [Обломский, 2008].

Декілька робіт, присвячених північно-західному компоненту черняхівської культури, належить М. Леваді. Аналізуючи гончарну кераміку черняхівських пам'яток Верхньодністерського регіону, він дійшов висновку щодо значних пшеворських впливів на керамічний комплекс окреслених пам'яток. Цей вплив зумовлений етнічною спорідненістю груп населення пам'яток типу Черепин–Теремці (особливо її основи – населення зубрицької культури) із пшеворською культурою [Левада, Дудек, 1998, с. 152–153]. До старожитностей скандинавського походження віднесені залізні гребені та фібули Альмгрен/VII – 216 “Монструозо”, до центральноєвропейських – вироби, прикрашені у “закшувському стилі”, окреме місце займають пшеворські поховання зі зброєю [Левада, 2006].

Спеціальне дослідження М. Левади присвячене металевим гребеням черняхівської культури. Більшість північноєвропейських екземплярів, за його підрахунками, походять із островів Фюне, Борнхольм. У матеріалах черняхівської культури наявна 1/5 усіх відомих металевих гребенів із теренів Європи. Переважна більшість вироблена із заліза. Вони мають як специфічну форму, так і наслідують форму рогових гребенів. Хронологічна позиція металевих гребенів у черняхівській культурі чітко не визначена. Більшість знахідок походить з культурного шару поселень. Вірогідно, найбільш ранніми є гребені із Ханска-Лутерії та поселення Гайове, що можуть бути синхронізовані із Ружичанською–Бережанською фазами. Поширення металевих гребенів уздовж таких рік, як Дніпро, Південний Буг, Дністер, Серет [Левада, 1999, рис. 1], із концентрацією на Побужжі та Подніпров'ї, засвідчує наявність у цих регіонах вихідців зі Скандинавії та Північної Європи. Ці висновки підкріплює відсутність металевих гребенів у пшеворській та вельбарській культурах.

Також М. Левада виділив на черняхівських матеріалах достатньо рідкісну модифікацію фібул – так звані фібули типу “Війтенки” [Левада, 2007]. Ці застібки характеризує наявність напівкруглої пластини на голівці, дуже високий приймач, часто двома тятивами [Левада, 2007, рис. 8]. Основний ареал поширення фібул цього типу знаходять на території вельбарської та пшеворської культур, а також у межиріччі Південного Бугу та Горині [Левада, 2007, рис. 9], в зоні високої концентрації ліпної кераміки північно-західної традиції.

Регіональне дослідження, присвячене ліпній кераміці вельбарсько-пшеворських типів на території Дніпро-Донецького лісостепу, належить В. Дідику, який віднайшов там відповідники 12 груп вельбарської кераміки, за

86 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18
класифікацією Р. Волонгевича. Дослідник пов'язав появу цих елементів черняхівської культури на лівому березі Дніпра із просуванням населення з ареалу вельбарської культури та західних регіонів культури черняхівської [Дидик, 2006, с. 184].

Аналізуючи житла пізньоримського часу із території південно-західної Волині, Б. Строцький зазначав, що для черняхівських пам'яток із вельбарським компонентом притаманні глинобитні житла з двома-трьома камерами, хоча трапляються й однокамерні [Строцький, 2008, с. 315]. На території Західного Поділля він вказав на скупчення “великих” наземних будівель каркасно-стовпової конструкції, які в цьому регіоні були домінуючим типом [Строцький, 2008, с. 33].

Важливою роботою щодо вивчення кераміки північно-західних типів черняхівської культури було дослідження В. Тиліщак про ліпну кераміку Чернелево-Руського могильника. Виділено 20 типів ліпної кераміки, що мають аналогії в класифікації вельбарської кераміки Р. Волонгевича, 6 ліпних форм пшеворського походження та тип горщиків (тип 2), походження котрого пов'язують із місцевим дністерським слов'янським чи сарматським компонентом. Посудини пшеворського походження належать до раннього етапу функціонування пам'ятки, тоді як вельбарські форми трапляються впродовж всього періоду функціонування могильника [Тиліщак, 2011].

До північно-західних елементів у черняхівській культурі Дніпро-Донецького Лісостепу М. Любічев відніс характерну ліпну кераміку, представлену переважно в матеріалах передчерняхівського “горизонту Боромля” та черняхівських пам'яток пізнішого часу (Барбара I, Дмитрівка III, Мамрої II та ін.), гончарні імітації вельбарських ліпних форм та кремації типів 3–5, за класифікацією О. Петраускаса [Любічев, 2012, с. 162].

Останнім часом, завдяки розробкам Б. Магомедова, прояв північно-західного компоненту в матеріалах черняхівської культури можна спостерігати на такій поширеній категорії археологічного матеріалу, як керамічні прясла. Переважна більшість типів прясел черняхівської культури мають аналогії у вельбарській та пшеворській культурах [Магомедов, 2015].

Ліпній кераміці північно-західної традиції присвячені роботи автора. Деякі дослідження мають регіональний характер [Милашевський, 2009; 2011], одна стаття присвячена ліпній кераміці вельбарських типів у черняхівській культурі [Милашевський, 2014б]. Одним із результатів є виділення серед ліпних горщиків із загнутими до середини вінцями ознак, характерних окремо для пшеворської та для вельбарської культур [Милашевський, 2014 а].

Підводячи підсумки, треба зазначити, що складність етнічної інтерпретації та визначення ролі й місця північно-західного компоненту полягає у значному впливі ідеологічно-політичних та методологічних чинників. Німецькі вчені

передвоєнного та воєнного часу часто перебільшували роль германського компонента в культурах полів поховальних урн (зарубинецька та черняхівська). Більшість радянських учених повоєнного часу або не визнавала зовсім участь східних германців у створенні черняхівської культури, або зводила їхню роль до мінімуму. Показовою в цьому відношенні є робота М. Брайчевського, де він дійшов висновків, що готи – то місцеві скіфи й ніякого відношення до Прибалтики культура пізньоримського часу Лісостепу України не має [Брайчевський, 1989].

Складність процесу етнічної ідентифікації готів та інших германських племен пізньоримського часу полягає у тому, що їхня культура від моменту залишення Північної Європи до переходу на територію Північного Причорномор'я не залишалася сталою. Змінювалися з часом не тільки групи речей (фібул, пряжок, кераміки та ін.), а й такі, нібито сталі, ознаки, як поховальний обряд та домобудування.

В археологічній літературі з часом сформовано низку ознак, котрі пов'язують із прийшлим германським елементом черняхівської культури. Північно-західний компонент представлений двома великими пластами старожитностей вельбарської та пшеворської культур, котрі часто синкретичні; окремі категорії археологічного матеріалу свідчать про присутність населення зі Скандинавії та Центральної Німеччини.

Скандинавськими можна вважати пам'ятки рунічного письма, металеві гребені, фібули Альмгрен/VII–216 “Монструозо”, окремі форми ліпної та гончарної кераміки, тринефні “великі” житла.

Із центральноєвропейськими старожитностями пов'язані окремі форми гончарної кераміки – миски із двома пружками та із пружком у місці максимального діаметра, посудини типу Schaleurnen, двонефні “великі” житла, рогові гребені із трикутною спинкою, використання дерев'яних стовпових конструкцій у поховальних камерах.

Із впливами пшеворської культури пов'язують: поховання із ритуально пошкодженою зброєю, гострореберні ліпні посудини із максимальним діаметром у верхній третині висоти, певні типи триручних ваз, замки, ключі від скриньок, поховання із вторинно перепаленими фрагментами кераміки, переважно урнові кремації, посудини-відра добродзеньківського типу, зброя та залізні вироби у похованнях.

До вельбарських ознак залічені: біритуальність могильників, двофібульна модель жіночого костюма, переважно ямні кремації, певні типи ліпної кераміки, відсутність зброї у похованнях, переважання бронзових, а не залізних виробів.

До спільних вельбарсько-пшеворських ознак відносять: спільні типи кремацій, поширення певних типів металевих виробів (фібули, пряжки, шийні

88 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18
гривні, підвіски-“ємкості”, ножиці, пінцети та ін.), бурштинові “грибоподібні”
підвіски, курганні поховання типу Військове-Башмачка.

З огляду на методика визначення рухомого археологічного матеріалу як
етнокультурного маркера існує дві думки. Перша – фібули, пряжки та кераміка
північно-західного походження могли потрапляти в черняхівське (негерманське)
середовище шляхом торгівлі, обміну та взаємовпливів, друга – фібули, підвіски,
ліпна кераміка та предмети убору, будучи важливими етнографічними
інституціями, не мали торгового характеру та рухалися безпосередньо із їхніми
носіями [Мончынська, 2007]. Загалом, дотримуючись другої думки, зауважимо,
що переважна більшість дослідників не ставила під сумнів роль ліпної кераміки
у якості етнокультурного маркера.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абашина Н. С.* Проблеми методології етнічної ідентифікації культур полів поховань / Н. С. Абашина // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2003. – № 2. – С. 70–79.
2. *Амброз А. К.* Фібулы юга Европейской части СССР / А. К. Амброз // САИ. – 1966. – Вып. Д1–30. – 168 с.
3. *Артамонов М. И.* Славяне и Русь / Артамонов М. И. // Науч. сессия 1955–1956 гг. в ЛГУ: тез. докл. на секции исторических наук. – Л., 1956. – 51 с.
4. *Баран В. Д.* До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межириччі Дністра і Західного Бугу/ В. Д. Баран // МДАПВ. – 1961. – № 3. – С. 77–88.
5. *Баран В. Д.* Черняхівська культура / Баран В. Д. – К., 1981. – 263 с.
6. *Баран В. Д.* Черняховская культура и готская проблема / Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 30–78.
7. *Барцева Т. Б.* Металл черняховской культуры / Т. Б. Барцева, Г. А. Вознесенская, Е. Н. Черных. – М., 1972. – 118 с.
8. *Бодянский А. В.* Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье / Бодянский А. В. // Археологические исследования на Украине в 1967. – Киев, 1968. – Вып. 11. – С. 172–176.
9. *Брайчевський М. Ю.* Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми) / М. Ю. Брайчевський // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 102–113.
10. *Воляник В. К.* К вопросу о “больших домах” в черняховской культуре / Воляник В. К. // Русь и славяне. – К., 1979. – С. 41–55.
11. *Винокур И. С.* Старожитності Східної Волині / И. С. Винокур // Праці комплексної експедиції Черновицького держуніверситету. – VIII. – Серія історична. – 1960а. – № 1. – 130 с.
12. *Винокур И. С.* Древности Восточной Волини / Винокур И. С. // КСИА АН СССР. – 1960б. – Вып. 81. – С. 52–60.

13. *Винокур І. С.* Історія і культура черняхівських племен / І. С. Винокур. – К., 1972. – 185 с.
14. *Винокур І. С.* Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 376 с.
15. *Герета І. П.* Новые могильники Черняховской культуры в Западной Подолии и вельбарская культура / И. П. Герета // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – Lublin, 1989. – Т. II. – S. 283–313.
16. *Голубева Л. А.* Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян / Л. А. Голубева // *СА.* – 1957. – № 4. – С. 274–277.
17. *Гороховский Е. Л.* Ранний этап черняховской культуры (к проблеме археологической дефиниции) / Е. Л. Гороховский // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – Lublin, 1987. – S. 61–67.
18. *Гороховский Е. Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины / Е. Л. Гороховский // *Труды V Международного конгресса археологов-славистов.* – К., 1988. – Т. 4. – С. 34–46.
19. *Дидык В. В.* Лепная керамика вельбарско-пшеворского типа в черняховских древностях Днепро-Донецкой Лесостепи / Дидык В. В. // *Древности.* – Харьков, 2006. – С. 178–186.
20. *Журко А. И.* Жилые сооружения племен черняховской культуры : Автореф. дисс... канд. ист. наук / Журко А. И.. – К., 1983. – 27 с.
21. *Журко О. І.* Великі житла племен черняхівської культури: проблема визначення інтерпретації / О. І. Журко // *Давня і середньовічна історія України (на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя).* – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 168–179.
22. *Каргапольцев С. Ю.* Умбоны щитов и боевые топоры римского времени (к вопросу о хронологии и исторической интерпретации) / С. Ю. Каргапольцев, И. А. Бажан // *Петербургский археологический вестник.* – СПб., 1993. – Вып. 2. – С. 113–126.
23. *Козак Д. Н.* Северо-западные элементы в Среднем Поднестровье / Д. Н. Козак // *Позднейшие судьбы черняховской культуры : Тезисы конференции.* – Каменец-Подольский, 1981. – С. 20–22.
24. *Козак Д. Н.* Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Д. Н. Козак // *Археологія.* – 1982. – № 37. – С. 31–48.
25. *Козак Д. Н.* Поселення пшеворської культури поблизу с. Сокільники-І в Наддністров'ї / Д. Н. Козак // *Археологія.* – 1983. – № 43. – С. 43–53.
26. *Козак Д. Н.* Поселение у с. Великая Слободка (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии) / Д. Н. Козак // *КСИА АН СССР.* – 1984. – № 178. – С. 55–60.
27. *Козак Д. Н.* Культурный процесс на Западной Волыни в первой половине I тыс. н. э. / Д. Н. Козак // *Zachodnia strefa osadnictwa kultury czerniachowskiej.* – Lublin, 1986. – С. 45–69.

- 90 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18
28. *Козак Д. Н.* Вельбарская культура на Волини / Д. Н. Козак // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – Lublin, 1988. – Т. I. – S. 117–136.
 29. *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н. е.) / Д. Н. Козак. – К., 1992. – 175 с.
 30. *Козак Д. Н.* Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. / Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський // *Археологія.* – 1986. – № 56. – С. 32–46.
 31. *Кухаренко Ю. В.* Волинская группа полей погребений / Кухаренко Ю. В. // *СА.* – 1958. – № 4. – С. 219–226.
 32. *Кухаренко Ю. В.* Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры (тезисы доклада) / Кухаренко Ю. В. // *КСИА АН СССР.* – 1970. – Вып. 121. – С. 57–59.
 33. *Кравченко Н. М.* Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961–1964 гг.) / Н. М. Кравченко // *МИА.* – 1967. – № 139. – С. 77–135.
 34. *Кравченко Н. М.* К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках / Н. М. Кравченко // *КСИА АН СССР.* – 1970. – Вып. 121. – С. 44–51.
 35. *Кравченко Н. М.* Пам'ятки черняхівської культури в Пороссі / Н. М. Кравченко // *Археологія.* – 1973. – № 8. – С. 99–108.
 36. *Кропоткин В. В.* Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. (к вопросу о происхождении черняховской культуры) / В. В. Кропоткин // *Slavia antiqua.* – 1971. – Т. 18. – С. 197–205.
 37. *Кропоткин В. В.* Золотая подвеска из Рыжевки / В. В. Кропоткин // *СА.* – 1972. – № 1. – С. 264–269.
 38. *Кропоткин В. В.* Черняховская культура и Северное Причерноморье / В. В. Кропоткин // *Проблемы советской археологии.* – М., 1978. – С. 147–163.
 39. *Крушельницька Л. І.* Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу / Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. // *Археологія.* – 1975. – Вип. 18. – С. 75–80.
 40. *Левада М. Е.* Металлические гробни позднего римского времени в Юго-Восточной Европе / Левада М. Е. // *Сто лет черняховской культуре.* – К., 1999. – С. 112–125.
 41. *Левада М. Е.* Проушные топоры первой половины первого тысячелетия н. э. в Северном Причерноморье / Левада М. Е. // *Боспор Киммерийский на перекрестке греческого и варварского миров : материалы I Боспорских чтений.* – Керчь, 2000. – С. 77–78.
 42. *Левада М. Е.* “Другие германцы” в Северном Причерноморье позднего римского времени / Левада М. Е. // *Боспорские исследования.* – Симферополь ; Керчь, 2006. – Вып. XI. – С. 194–251.

43. *Левада М. Е.* Об особенностях пружинного аппарата некоторых типов фибул (фибулы со “срединной” тетивой) / М. Е. Левада // Боспорские исследования. – Симферополь; Керчь, 2007. – Вып. XVI. – С. 239–258.
44. *Левада М.* Пшеворское влияние на керамический комплекс черняховской культуры (по материалам Южной Польши, Верхнего Днестра и Западного Буга) / Левада М., Дудек А. // *Kultura Przeworska*. – Lublin, 1998. – Т. IV. – S. 147–158.
45. *Любичев М. В.* Наземные сооружения на поселении черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004–2009 гг.) / Любичев М. В. // Археологія та давня історія України. – К., 2011. – Вип. 6. – С. 111–120.
46. *Любичев М. В.* Северо-западные элементы на памятниках позднеримского времени Днепро-Донецкой лесостепи / М. В. Любичев // *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Северные варвары на пути из Скандинавии к Чёрному морю. – Симферополь, 2012. – С. 161–167.
47. *Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б. В. Магомедов. – К., 1987. – 109 с.
48. *Магомедов Б. В.* Вельбарские элементы в черняховских памятниках Южного Побужья / Б. В. Магомедов // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. – Lublin, 1989a. – Т. II. – S. 225–230.
49. *Магомедов Б. В.* Тринефні споруди у черняхівському домобудуванні / Б. В. Магомедов // Археологія. – 1989б. – № 4. – С. 102–110.
50. *Магомедов Б. В.* К вопросу о влиянии культур Центральной Европы на черняховский керамический комплекс / Б. В. Магомедов // *Kultura Pszeworska (materiały z konferencji)*. – Lublin, 1997. – S. 40–44.
51. *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin, 2001. – 290 с.
52. *Магомедов Б. В.* Наземные дерево-глиняные постройки черняховской культуры / Б. В. Магомедов // Археологія і давня історія України. – Комсомольськ, 2011. – Вип. 5: Археологія: від джерел до реконструкцій. – С. 125–130.
53. *Магомедов Б. В.* Керамические пряслица черняховской культуры / Магомедов Б. В. – К., 2015 (в друці).
54. *Магомедов Б. В.* Оружие черняховской культуры // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии / Магомедов Б. В., Левада М. Е. – Симферополь, 1996. – Вып. 5. – С. 304–323, 558–556.
55. *Махно С. В.* Пам’ятки культури полів поховань черняхівського типу / С. В. Махно // Археологія. – 1950. – Вип. IV. – С. 56–77.
56. *Махно С. В.* Типи поховань та планування Компанійцівського могильника / С. В. Махно // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 87–95.
57. *Милашевський О. С.* Комплекси ліпної кераміки вельбарської традиції (за матеріалами черняхівських пам’яток Постугняння) / О. С. Милашевський // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : матеріали VIII

- міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2009. – С. 126–129.
58. Милашевський О. С. Липна кераміка північно-західної традиції межиріччя Дніпра та Псла / О. С. Милашевський // Археологія і давня історія України. – Комсомольськ, 2011. – Вип. 5: Археологія: від джерел до реконструкцій. – С. 152–159.
59. Милашевський А. С. Сосуды типа I A по классификации Р. Волонгевича в черняховской культуре / А. С. Милашевський // Stratum plus. – 2014a. – № 4. – С. 189–212.
60. Милашевський О. С. Липна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі / О. С. Милашевський // Oіum. – 2014б. – № 4. – С. 96–132.
61. Мончынська М. Распространение типов фибул в Барбарикуме и проблемы картографирования / М. Мончынська // Боспорские чтения. – Керчь, 2007. – VII. – С. 229–230.
62. Никитина Г. Ф. Лепная керамика Масловского могильника / Никитина Г. Ф. // СА. – 1964. – № 4. – С. 202–207.
63. Никитина Г. Ф. Классификация лепной керамики черняховской культуры / Никитина Г. Ф. // СА. – 1966. – № 4. – С. 70–85.
64. Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры / Никитина Г. Ф. // СА. – 1969. – № 1. – С. 147–159.
65. Никулицэ И. Т. Могильник Ханска-Лутэрия первых столетий нашей эры / Никулицэ И. Т., Рикман Э. А. // КСИА АН СССР. – 1973. – Вып. 133. – С. 116–123.
66. Обломський А. М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійці (етнокультурна інтерпретація) / А. М. Обломський // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 76–88.
67. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время / А. М. Обломский. – М., 2003. – 254 с.
68. Обломский А. М. Германские элементы в культуре Верхнего Подонья в гуннское время / А. М. Обломский // The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. – Lublin, 2008. – Т. 2. – S. 213–239.
69. Пачкова С. П. О южных степных и северо-западных влияниях на черняховскую культуру (по материалам Малиновского могильника) / Пачкова С. П. // Позднейшие судьбы черняховской культуры : тезисы конференции. – Каменец-Подольский, 1981. – С. 31–34.
70. Петраускас О. В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе – ул. Пушкина / О. В. Петраускас // Studia Gothica. – Lublin, 1998. – II. – S. 189–220.
71. Петраускас О. В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) / О. В. Петраускас // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 40–65.

72. *Петраускас О. В.* Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури / О. В. Петраускас // Старожитності I тис. н. е. на території України. – К., 2003. – С. 114–121.
73. *Петраускас О. В.* Про черняхівські пам'ятки “змішаного типу” на Правобережжі Київського Подніпров'я / О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкін // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – К. ; Львів, 1999. – С. 217–229.
74. *Рассадзін С. Я.* Нямецкая гістарыяграфія па праблеме старажытна германскага рассялення на Палессі і ў Прыдняпроўі (1900–1940-я гг.) / Рассадзін С. Я. // Беларусіка–Albaruthenica. – Минск, 2001. – Кн. 21. – С. 45–55.
75. *Рикман Э. А.* Памятник эпохи Великого переселения народов (по раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты) / Э. А. Рикман. – Кишинев, 1967. – 136 с.
76. *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры / Э. А. Рикман. – М., 1975. – 336 с.
77. *Смишко М. Ю.* Раннеславянские памятники на территории Западных областей УССР / М. Ю. Смишко // Доклады VI научной конференции Института археологии УССР. – К., 1953. – С. 82–92.
78. *Смишко М. Ю.* Відносно концепції про германську належність культури полів поховань / М. Ю. Смишко // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 59–76.
79. *Смишко М. Ю.* Могильник III–IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області / М. Ю. Смишко, І. К. Свешніков // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 89–114.
80. *Смиленко А. Т.* Черняховское поселения в с. Леськи близ города Черкассы / Смиленко А. Т., Брайчевский М. Ю. // МИА. – 1967. – № 139. – С. 35–61.
81. *Симанович Е. А.* Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій) / Симанович Е. А. // Археологія. – 1951. – № 5. – С. 105–114.
82. *Сымонович Э. А.* Лепная посуда памятников черняховской культуры нижнего Днепра / Сымонович Э. А. // КСИИМК. – 1957. – № 68. – С. 14–19.
83. *Сымонович Э. А.* К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений / Э. А. Сымонович // СА. – 1958. – № 1. – С. 248–252.
84. *Сымонович Э. А.* Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье / Сымонович Э. А. // МИА. – 1967. – № 139. – С. 205–237.
85. *Сымонович Э. А.* Железные гребешки с поселений черняховской культуры / Э. А. Сымонович // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 173–178.
86. *Сымонович Э. А.* Древности Скандинавии и Прибалтики на территории культур полей погребений / Сымонович Э. А. // КСИА АН СССР. – 1973. – № 133. – С. 24–31.
87. *Симонвич Е. О.* Черняхівські горщики Подніпров'я / Е. О. Симонвич // Археологія. – 1981. – Вип. 36. – С. 41–54.
88. *Симонвич Е. О.* Черняхівська кераміка Подніпров'я / Е. О. Симонвич // Археологія. – 1983. – Вип. 43. – С. 26–42.

- 94 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18
89. Сьомонович Э. А. Развитие культуры Черняховских племен Левобережья Днепра / Э. А. Сьомонович // КСИА АН СССР. – 1984. – Вып. 178. – С. 73–81.
90. Сьомонович Э. А. Гепиды и готская проблема / Э. А. Сьомонович // *Zachodnia strefa osadnictwa kultury czarniachowskiej*. – Lublin, 1986. – С. 31–33.
91. Строщень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля / Б. С. Строщень. – Тернопіль, 2008. – 271 с.
92. Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур / Р. В. Терпиловский // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. – Lublin, 1989. – Т. II. – С. 231–247.
93. Терпиловский Р. В. Киевская и вельбарская культуры. Проблема контактов / Терпиловский Р. В. // *Nowe materiały i interpretacja. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*. – Gdańsk, 2007. – S. 353–361.
94. Тилищак В. С. Ліпна кераміка Чернелево-Руського могильника / В. С. Тилищак // *Oium 1. Черняхівська культура*. – К., 2011. – С. 111–123.
95. Тиханова М. А. Культура западных областей Украины в первые века нашей эры: (К вопросу об этногенезе восточных славян) / Тиханова М. А. // МИА. – 1941. – № 6. – С. 247–278.
96. Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры / М. А. Тиханова // СА. – 1957. – № 4. – С. 168–194.
97. Тиханова М. А. Готы в причерноморских степях / М. А. Тиханова // *Очерки истории СССР: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III–IX вв.* – М., 1958. – С. 130–137.
98. Тиханова М. А. Следы рунической письменности в черняховской культуре / М. А. Тиханова // *Средневековая Русь*. – М., 1976. – С. 11–17.
99. Усова (Романова) Г. А. О поселениях черняховской культуры (жилища) / Усова (Романова) Г. А. // *Позднейшие судьбы черняховской культуры : тезисы конференции*. – Каменец-Подольский, 1981. – С. 48–49.
100. Хавлюк П. І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту 1984 р. / Хавлюк П. І. // *Наук. архів ІА НАНУ*. – 1984/186. – Вінниця, 1984.
101. Хавлюк П. ІІ. Вельбарские памятники на Южном Буге / Хавлюк П. ІІ. // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. – Lublin, 1988. – Т. I. – S. 137–144.
102. Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье / В. В. Хвойка // *Записки Русского археологического общества*. – 1901. – Т. 12. – Вып. 1/2. – С. 172–190.
103. Шаров О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики / О. В. Шаров // *Проблемы хронологии Латена и римского времени*. – СПб., 1992. – С. 158–207.
104. Шаров О. В. Черняховские этюды / Шаров О. В., Бажан И. А. // *Stratum plus*. – 1999. – № 4. – С. 19–65.

105. *Щукин М. Б.* О начальной дате Черняховской культуры / Щукин М. Б. // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace archeologiczne.* – Warszawa; Kraków, 1976. – № 422. – Z. 22. – S. 303–317.
106. *Щукин М. Б.* Современное состояние готской проблемы и черняховская культура / М. Б. Щукин // *Археологический сборник.* – 1977. – Вып. 18. – С. 79–91.
107. *Щукин М. Б.* О Симпозиуме “Проблемы вельбаркской культуры” в Слупске (Польша) / М. Б. Щукин // *СА.* – 1981. – № 3. – С. 315–318.
108. *Щукин М. Б.* Поселение Лепесовка: Вельбарк или Черняхов? / М. Б. Щукин // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – Lublin, 1989. – Т. II. – S. 195–215.
109. *Щукин М. Б.* К хронологии могильника Данчены / Щукин М. Б., Щербакова Т. А. // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры. – Кишинев, 1986. – С. 177–212.
110. *Bierbrauer V.* Die ethnische Interpretation der Sintana de Mures-Černjachov-Kultur / V. Bierbrauer // *Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995).* – Bonn, 1999. – S. 211–237.
111. *Blüme E.* Die germanische Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit / E. Blüme // *Mannus-Bibliothek.* – 1912. – Nr. 8. – 214 s.
112. *Diaconu G.* Nordnordöstliche Elemente in der Tschernjachow-Sîntana de Mures / G. Diaconu // *Dacia.* – 1965. – № IX. – S. 299–306.
113. *Diaconu G.* Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuß in Dazien / G. Diaconu // *Dacia.* – 1971. – № XV. – S. 239–267.
114. *Hadaczek K.* Grabarka Niesluchowska / Karol Hadaczek // *Teka konserwatorska.* – Lwów, 1900. – Z. 2. – S. 48–59.
115. *Kokowski A.* L’art militaire des Goths à l’époque romaine tardive (d’après les données archéologiques) / Andrzej Kokowski // *L’armée romaine et les barbares du IIIe au VII-e siècle.* – Saint-Germain-en-Laye, 1993. – S. 335–354.
116. *Kossinna G.* Germanische Kultur im 1. Jahrtausend nach Christus / G. Kossinna // *Mannus Bibliothek.* – 1932. – № 50. – 367 s.
117. *Korduba M.* Die ostgermanischen Handelswege durch die Ukraine im Mitte des Jahrtausend vor Chr. Geb. / M. Korduba // *Światowit.* – 1933. – № XIV. – S. 179–191.
118. *Kovács I. A.* Marosszentannai nevpandorlasori temető / I. A. Kovács // *Dolgozatok.* – 1912. – № III. – P. 250–367.
119. *Kropotkin V. V.* Denkmaler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Cernjachov-Kultur / V. V. Kropotkin // *Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet.* – Bratislava, 1977. – P. 173–200.
120. *Kucharenko J. V.* Le problème de la civilization “gotho-gépide” en Polésie et en Volhynie / J. V. Kucharenko // *Acta Baltico-Slavica.* – Białystok, 1967. – Т. V. – S. 19–40.

121. *Mączyńska M.* Przemiany stroju kobiecego w kulturze wielbarskiej i czerniachowskiej / M. Mączyńska // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981. – S. 235–243.
122. *Reineke P.* Aus der russischen archäologischen Literatur (Gräberfeld vom Ende der La Tenezeit und der jüngeren römischen Kaiserzeit im Gouvernemen Kiew) / P. Reineke // Meinzer Zeitschrift. – 1906. – I. – S. 42–50.
123. *Šarov O.* Dančeny und Leuna-Hassleben / O. Šarov // La noblesse Romaine et Les Chefs Barbares du III-e au VII-e siècle. – Paris, 1995. – P. 119–132.
124. *Schindler R.* Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum / R. Schindler // Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte. – Leipzig, 1940. – Bd. 6. – 138 s.
125. *Schuster J.* Dłgie domy na późnorzymskiej osadzie w Konarzewie koło Poznania. Przyczynek do badań nad budownictwem kultury przeworskiej w okresie rzymskim / J. Schuster // Z najdawniejszych dziejów. – Zielona Góra, 2012. – S. 427–460.
126. *Śmiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej / M. Śmiszko. – Lwów, 1932. – 193 s.
127. *Strahl E.* Das dreischiffige Wohn-Stall-Haus an der deutschen Nordseeküste. Ein neuer Fund aus Wüppels, Gde. Wangerland, Ldkr. Friesland (Deutschland) / E. Strahl // Památky Archeologické. – 1996. – Supplementum 5 (Ruralia I). – S. 29–32.
128. *Strampfuß R.* Germanen in der Ukraine / R. Strampfuß // Germanen – Erbe. – 1942. – Heft 9/10. – S. 130–140.
129. *Szczukin M. B.* Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska / M. B. Szczukin // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981. – S. 135–161.
130. *Tackenberg K.* Zu den Wanderungen der Ostgermanen / K. Tackenberg // Mannus. – 1930. – № 22. – S. 268–295.
131. *Tempelmann-Mączyńska M.* Das Frauentracht des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit / M. Tempelmann-Mączyńska // Varia. – 1989. – T. 264. – 179 s.
132. *Werner J.* Dančeny und Brangsrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnister und zu den “Reichtumzentren” auf Fünen / J. Werner // Bonner Jahrbücher. – 1988. – Bd. 188. – S. 242–283.
133. *Wołgiewicz R.* Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej / R. Wołgiewicz // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981. – S. 79–106.
134. *Wołgiewicz R.* Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym / Ryszard Wołgiewicz. – Szczecin, 1993. – 342 s.

Стаття: надійшла до редакції 17.10.2014
прийнята до друку 30.12.2014

**HISTORY OF PRESENCE OF THE NORTH-WEST COMPONENTS
IN THE CHERNIAKHIV CULTURE
ON THE BASE OF THE ARCHAEOLOGICAL MATERIALS**

Alexander MYLASHEVSKYY

Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine;

12, Geroiv Stalingrada Av., Kyiv, Ukraine, 04210

e-mail: milan_1@ukr.net

The question of presence of German's components in Cherniakhiv culture after the archaeological materials is analyzed in the article. The interpretation of Cherniakhiv culture in Western and Soviet science was significantly different. In the pre-War and II World War period, most German's researchers considered Cherniakhiv's monuments like the ones that belonged to the Gothic tribes. After the War, Soviet scientists interpreted Cherniakhiv culture as an archaeological culture of the early Slavs. Lately, the opinion about the multiethnic character of the Cherniakhiv culture, part of which belonged to the Germanic tribes, appeared. Northwestern components is represented by two large benches – Wielbark and Przeworsk antiquities, which are often syntetical; certain categories of archaeological materials indicate the presence of people from Scandinavia and Central Germany.

Scandinavian can be considered runic monuments, iron combs, fibulas Almgren/VII–216 “Monstruozo” some form of hand-made pottery, “long large houses” with three naves.

With Centraleurope's antiquities linked some forms of wheel-made pottery – bowls with two rollers and a roller in place of the maximum diameter, the type of vessels Schaleurnen, “large houses” with two naves, horn's combs with a triangular back, the use of wooden structures in burial constructions.

With the influence of the Przeworsk culture bound burials with ritually broken arms, biconical vessels with a maximum diameter in the upper third of the height, the individual types of vases, keys of caskets, burial, with a second-burned pottery's sherds, mainly urn cremation, buckets Dobrodzenk's type, weapons and iron products in burials.

Wielbark's features include: biritual cemeteries, two-fibula's model of female costume, mainly pit cremation, bronze ware in graves, special types of hand-made pottery.

Common Wielbark-Przeworsk's featured include: common types of cremations, the spread of certain types of metal products (brooches, buckles, neck torques, suspension – container, scissors, tweezers etc.), mushroom-shaped amber pendants, burial mounds.

Keywords: Chernyakhiv culture, Wielbark culture, Przeworsk culture, Germanic tribes, Gothic tribes.